

Fra husholdsstat til demokratiske retsstater

*Absolutismens dialektik
i nordisk statsdannelse*

GORM HARSTE

”krigens guddommelige nødvendighed”¹

DE NORDISKE STATER ANSES ofte som verdens mest vellykkede stater. Det er både som velfærdsstater, retsstater og som demokratiske stater, at de ligger helt i toppen blandt verdens mere end 200 stater². Tilmed peger målinger på, at de også har nogle af verdens lykkeligste befolkninger. Om det altid har været sådan er uvist. Snarest er det usikkert, da de svenske og danske monarkier angiveligt har ført flere krige mellem hinanden end andre stater. Går man tilbage i tiden, til 1600-tallet, findes der helt andre beretninger, selv når fredstider en sjælden gang imellem opstod. Krig føder krig, som man dengang sagde. Var krige imidlertid ikke dengang religionskrige, mens Danmark-Norge og Sverige-Finland jo da ellers var lutherske monarkier? Var forholdet mellem konfession, religion, krig og statsbygning konstrueret anderledes? Det er store spørgsmål, som dette kapitel ikke kan løfte. Hensigten med kapitlet er at vise, at religion havde en afgørende betydning i det, der blev kaldt den militære revolution og dens brug af disciplinerede udskrevne soldater. Heri fik det svenske monarki en banebrydende betydning, som også blev afgørende for den danske ’enevælde af Guds nåde’. Peter Englund har beskrevet den militære

1. Lars Christensen, *Den danske drøm om revanche: Store Nordiske Krig 1700–1721*, København: Kristeligt Dagblads Forlag 2021, 89.

2. Francis Fukuyama, *The Origins of Political Order*. London: Profile Books, 2011, 431–434.

betydning med denne sigende fortælling, der indleder hans analyse af det svenske nederlag ved ukrainske Poltava i 1709:

Det var den 37-årige bataljonspræst Andreas Westermans femte år i arméen. Han var blevet kaldt ind under fanerne i 1705. Westerman og hans kolleger var et vigtigt tandjul i den karolinske armés maskineri. De trøstede de hærgede og de døende. De holdt streng opsigt med krigernes livsførelse og stod for varetagelsen af alle de religiøse ceremonier. Disse mennesker kan først rigtig forstås, når man indser, at de alle var troende, at religionen var en ufravigelig del af deres verdensbillede; ateisme var på denne tid praktisk talt en umulighed. Man kunne ikke forestille sig en verden uden en Gud. Verden var mørk og kold, og mennesket var lille og nøgent, udleveret til den guddommelige almagt gennem sin egen utilstrækkelighed. Religionen var et meget vigtigt middel til påvirkning og kontrol af folket, uanset om de var bønder eller soldater. I arméen forsøgte man at øge soldaternes villighed til at kæmpe og dæmpe deres angst ved at indpode dem forskellige religiøse tankemønstre, hvoraf en del var rent fatalistiske. [...] Efter slaget skulle officererne på foranledning af de døde erindre om, at intet skete uden Guds vilje. Derved kunne man forvente, at mandskabet ville betæ sig 'tappert og villigt' i næste slag. Feltpræster som Westerman spillede en vigtig rolle i disciplineringen af krigsmændene og i opbyggelsen af deres vilje til at kæmpe. De var åndens og kødets politi. Kirketugten, blandt andet i form af den årle gudstjeneste, var et led i opretholdelsen af disciplinen. Soldaterne bad til den højeste om, at Han ville lære dem at være kongen lydige. [...] I et reglement for infanteriet hed det sig kort og godt, at 'såsom al velsignelse kommer fra den allerhøjeste Gud, så bør Hans store og hellige navn troligt dyrkes'. De gjaldt om at holde sig på god fod med den højeste. De fleste i hæren var nok fast overbevist om, at Gud virkelig stod på deres side."³

I en anden bog, *Ofredsår*, om Trediveårskrigen fortsætter Englund den beskrivelse, som er kernen for dette kapitel:

3. Peter Englund, *Poltava*. København: Lindhardt og Ringhof, 1988, 16–17.

I Sverige, som faktiskt är tidens mest extrema exempel, hade makthavarnas ständiga rop efter nya pengar och nya soldater till krigen lett till att den statliga byråkratin med hjälp av kyrkbokföring börjat registrera varenda individ: ingen skulle längre kunna slippa undan att göra sin plikt mot staten. [...] med Sven Nilssons ord "på ett nästan skrämmande sätt vill följa sitt folk, dvs. manfolket, från vaggan till graven, detta för att ingen ska kunna dra sig undan längden, utskrivningslängden".⁴

Det kan ses som et mirakel, at nordiske stater forandrede sig fra at være militærstater, der om nogen blev bærere af det, som den britiske historiker Michael Roberts har kaldt en militær revolution,⁵ til verdens måske mest vellykkede demokratiske rets- og velfærdsstater.⁶ Alligevel kan transformationen fra en militært afhængig enevælde til et vellykket demokratiske rets- og velfærdsstat benævnes som en 'dialektik', der ikke er mindre end den "Oplysningens dialektik",⁷ hvormed Theodor Adorno og Max Horkheimer i 1944 på berømt vis kunne betegne de paradoksale forandringer fra oplysningstidens fremtidshåb i 1700-tallet til verdenskrigenes helvede i det 20. århundrede. Her i kapitlet er forandring modsat. Norden forandrede sig fra krig til fredsbetingelserne for, at de muligheder, der opstod i nordisk stats- og samfundsudvikling ses ud fra, hvordan forestillingen om det religiøst funderede hushold dannede og organiserede de tanke-mønstre, som soldaterne og deres familier fulgte.

Statens dannelse

Tilsyneladende er paradokserne i de nordiske staters udvikling ikke mindre end mellem de fortolkningsforsøg, som den historiske sociologi har fortalt om. Her er det et paradoks, at nogle af de dominerende tendenser

4. Peter Englund, *Ofredsår: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*. Stockholm: Atlantis 1997, 548.

5. Michael Roberts, "The Military Revolution, 1560–1660", i Clifford Rogers (red.), *The Military Revolution Debate*. Boulder: Westview Press, 1995.

6. Gösta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 1990.

7. Theodor Adorno & Max Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt: Fischer 1944/1971.

blandt historikere og samfundsforskere har været at undersøge den historiske substans bag det, der er blevet kaldt Tilly-tesen, at "krig skabte staten, og staten skabte krig";⁸ men som en modpol hertil også at udlægge Reformationens afgørende 'kulturbetydning' for tro, kirke og universalistisk orienterede velfærdsstater.⁹ Man kunne forledes til at antage, at de paradokser ikke hænger sammen og vitterligt snarere er modsætninger end paradokser. I dette kapitel vil jeg argumentere for paradoksens form. Den her undersøgte hypotese er med en betegnelse fra Max Webers religionssociologi, at Reformationens og kirkens 'kulturbetydning'¹⁰ for det, der fremstod som den militært organiserede husholdsstat, i statsdannelsens første fase netop var den faktor, der kunne legitimere, at militærstatens magt også kunne få agt og autoritet for ikke at sige tilslutning.

I en endnu ikke helt glemt tysk romantiseringsskritisk artikel fortæller den vigtige svenske konstitutionshistoriker Nils Runeby om, hvordan mytologier om denne paradoksale nordiske udvikling endnu synes at have været vedligeholdt i 1932 ved 300-året for det sejrriige slag ved Lützen, hvor Gustav 2. Adolf omkom i "kampen mod Antikrist".¹¹ Mens nazismens voldsorgier satte uovertrufne standarder for barbari, skrev (jøden) Norbert Elias i 1930'erne afhandlingerne om *Die höfische Gesellschaft* og *Über den Prozess der Zivilisation*.¹² Man har haft sociale

8. Charles Tilly (red.), *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975, 42; Charles Tilly, *Coercion, Capital, and the European States*. Oxford: Blackwell, 1992. Bruce Porter, *War and the Rise of the State*. New York: The Free Press, 1994; Erling Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat*. Odense: Institut for Historie, 1974; Erling Ladewig Petersen (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1984; Lars Bo Kaspersen, "Stat og statsformer i Europas historie", i Lars Bo Kaspersen; Flemming Mikkelsen (red.), *Historisk Sociologi*. København: Forlaget Sociologi, 2004; Lars Bo Kaspersen, *Danmark i Verden*. København: Hans Reitzels Forlag, 2008; Thomas Ertman, *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

9. Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997; Ingmar Brohed (red.), *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1641*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990; Tim Knudsen (red.), *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1999.

10. Max Weber, "Den socialvidenskabelige og socialpolitiske erkendelses 'objektivitet'", i *Udvalgte Tekster Bind 1*, København: Hans Reitzels Forlag 1904/2003, 92ff.

11. Nils Runeby, "Barberei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft in Schweden im 17. Jahrhundert", i Göran Rystad (red.), *Europe and Scandinavia*. Lund: Lund Studies in International History nr. 18, 1983.

12. Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft*. Berlin: Luchterhand, 1933/1981; Norbert Elias,

forestillinger om civiliseringens uophørlige om end også trinvis fremadskriden.¹³ Elias fortalte imidlertid, at voldsdisciplinering og kulturelle løft hænger sammen.

Mulighedsbetingelserne for det sammenhold der kunne legitimere statslige krav fremgik dog allerede i de krav, der siden reformationen begyndte at blive sat med den nordiske husholdsstat. Husholdstaten afkrævede samarbejde fra samfundets side og fordrede således en selv-begrænsning.

Endnu mere skarpt formuleret i en form for absolutismens dialektik kunne man, som tesen er her i dette kapitel, hævde, at kirkens organisering har udgjort en mulighedsbetingelse for militærstatens fremvækst. Et eksempel herpå er den udvikling af befolkningsstatistik og lægdsruller, som endnu langt op i 1600-tallet var organiseret af præster.

Det vil sige, at de opgørelser, som kunne skaffes om mængden af soldater der kunne udskrives på baggrund af husholdene, også kunne anvendes som opgørelser over de skatter, der kunne udskrives i form af de *tiondelängder*, som præsterne nedskrev i *kyrkobokföring*.¹⁴ Västerås' biskop Johannes Rudbeckius, der spillede en stor rolle i kirkelige forkyndelser som forbillede for militærpræsters prædikener, organiserede således en synodalbeslutning om, at præster ikke blot skulle føre fortegnelser over fødte, viede og døde, men også en *folklängd* over alle dem, der i husstanden var mere end 10 år, fordelt på familier. Biskop Johannes Botvidi i Linköping fortsatte denne organisering med fra 1633 at tilføje et til- og fraflytningsregister. I begge tilfælde skabtes en stærk institutionel stiafhængighed (*path dependency*), som spredtes over de næste årtier, også til Finland. Med biskop Erik Emporagrius kom endnu et lag til med de såkaldte *husförhörslängder*, "ordentligen fördelade uti visse rotar, byar, gårdar, hemman och torp, och vid var husbonde hans hustru, barn, legohjon och inhysesfolk".¹⁵

Dette organiseredes i de såkaldte 'roder'. En rode udgjorde en central

Über den Prozeß der Zivilisation Band 1–2. Frankfurt: Suhrkamp, 1939/1976.

13. Dag Lindström, "Civiliseringsprocessen – en konstruktion?". *Historisk tidskrift* 124, nr. 2, 2004, 261–272.

14. Sven Nilsson, "Politisk mobilisering i den svenska militärstaten", *Scandia*, 2008, 115–154, spec. 121ff.

15. Citeret efter Nilsson, "Politisk mobilisering", 2008, 8; en 'legohjon' er en mandlig landarbejder.

udskrivningskategori for de udskrevne, såkaldte *indelte* soldater, idet en rode udgjorde den mængde gårde, indledningsvis ti, der skulle kunne besørge en fuldt udrustet soldat; med tiden faldt mængden fra ti helt ned til to, specielt hen mod slutningen af Store Nordiske Krig.¹⁶

Det var således militærets logistiske krav, som præsterne førte forregnelser over, og som længe var et kirkeligt anliggende, førend det blev udskilt som mere sekulære *ministerialanteckningar*. *Hushållsstaten* udgør dog her en overgang, som markerer en løftestang i transformationen efter kirkeloven fra 1686. Indgangen til statsdannelsen i den begyndende oplysningstid, i 1700-tallet, har således langt fra lagt kirken bag sig. Som vi skal se, synes kirken tværtimod, i det mindste indtil afslutningen af Store Nordiske Krig i 1721, at udgøre en stærk rationaliseringsgevinst for militæropbygningen i statens dannelse. Radikaliserer man den tankegang i takt med dette kapitels indledende problemstillinger, kan man spørge om, hvor kirken og religionen "gik hen", da den begyndte at "gå ud" og blive sekulariseret, for nutidigt i takt med Henrik Ibsens *Et dukkehjem* også at anvende de post-sekulariseringstester som eksempelvis toneangivende samfundsteoretikere som Charles Taylor, Niklas Luhmann og Jürgen Habermas har fremført. Nordisk nations- og statsbygning er visselig konstrueret af staters dannelse og altså af den ambivalens, der ligger heri.¹⁷

Fra husholdsstaternes konfessionskrige til militærstaternes geopolitiske krige

Man har med rette udlagt Trediveårskrigen som kulminationen på de konfessionskrige, der begyndte, da Reformationen efter første halvdel af 1500-tallet havde sikret sig så meget, at den katolsk legitimerede kejsermagt kunne se sig udfordret af protestanternes helt anderledes autoriserede og organiserede magtopbygning. For at forstå denne forandring af

16. Lars Ericson, *Svenska knektar: Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred*. Lund: Historiska Media, 1999.

17. Charles Taylor, *A Secular Age*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2007. Jürgen Habermas, *Auch eine Geschichte der Philosophie Band 1–2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2019. Niklas Luhmann, "Die Ausdifferenzierung der Religion", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp 1989. Niklas Luhmann, *Die Religion der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp, 2000.

det, man har kaldt stænderstater (Hintze), til hvad der mere træffende kan kaldes husholdsstater, må man fokusere på grunden til opbruddet i sidste halvdel af 1400-tallet og den forandring i forestillinger og magtdannelser, som ledsagede de forskydninger, der opstod.¹⁸ Den klassiske idé om "stænderstaten" i senmiddelalderen er egentlig en paradoksal pleonasme, der også kunne beskrives som en e(s)tats-stat.¹⁹ Den voksede frem som en fyrste-etat over andre etater. Pointen her er at se på "stater" som etater ("estats"), der altså sås som standsformer, der styrkedes om fyrsternes hushold. De organiserede sig fra mindre hofordninger²⁰ til stadigt mere velorganiserede og centraliserede administrative enheder, der koordinerede og synkroniserede de ydelser, som tilvejebragtes af lokale hushold, eksempelvis bygder og gårde. Dermed kunne magten centralt magte det, den forsøgte at magte som magt, herunder tage monopol på definitionen af magt og agt.²¹ Præstegårdene blev i de nordiske lutherske husholdsstater til bindeled og paradigmatisk idealer for, hvordan hushold kunne organisere både familier, produktion, forbrug – og militær udskrivning. Det sidste er omdrejningsaksen for denne fremstilling.

Bogtrykrevolutionen gjorde det muligt i specielt mindre fyrstedømmer, bystater og grevskaber at optrykke de hellige skrifter, der således ikke længere entydigt kunne autoriseres og fortolkes af en hierarkisk opbygget kirke med paven i spidsen. Erasmus' og Luthers oversættelser muliggjorde nye og mere strikt fortolkede udgaver af i første omgang Biblen; men kort derefter tryktes også katekismer, kirkeretlige skrifter og retsteorier. Den samme trykke- og udbredelsesproces sås med videnskabelige samt politiske og administrative værker for ikke at nævne

18. Arlette Jouanna, *Le pouvoir absolu: Naissance de l'imaginaire politique de la royauté*. Paris: Gallimard, 2013.

19. Niklas Luhmann, "Staat und Staatsräson im Übergang von traditionaler Herrschaft zu moderner Politik", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989, 65–148.

20. Johann Friedrichs, "Hofordnung Johann Friedrichs von Pommerns", i Bernd Roeck (red.), *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung Band 4*. Stuttgart: Reclam, 1575/1996.

21. Pierre Chaunu, "L'État", i Ferdinand Braudel & E. Labrousse (red.), *Histoire économique et sociale de la France T. I, 1450–1660*. Paris: PUF, 1977. Pierre Bourdieu, "I statens ånd", i *Af praktiske grunde*. København: Hans Reitzels Forlag, 1997. Pierre Bourdieu, "From the King's House to the Reason of State", *Constellations* 11, nr. 1, 2004, 6–36. Pierre Bourdieu, *Sur l'État. Cours au Collège de France 1989–2012*. Paris: Seuil, 2012. Gorm Harste, "Autopoietic Power", i *Cybernetics and Human Knowing* 24, nr. 2, 2017, 41–67.

atlasser, der muliggjorde opdagelsesrejser og mere håndfaste fordringer til geopolitiske territoriale krav om grænsedragninger og beskatningsretigheder.²² Denne bogtrykrevolution befordrede optrykning af manualer til produktion af skydevåben, herunder kanoner, der, når de raffineredes, kunne gøres lettere, transporteres og anvendes offensivt og bryde de mure, som havde omkranset senmiddelalderens borge.²³ Bogtrykrevolutionen, Reformationen, læsefærdighed og den militære revolution gik hånd i hånd, og tilmed kunne de forandringer koordineres og synkroniseres, såfremt de blev organiseret.²⁴ Endvidere kunne kanonerne opstilles på stadig mere specialiserede krigsskibe, der sejlede stadig længere bort, og således udvikledes de geopolitiske rammer, som de territoriale fyrste- og husholdstater befandt sig i.²⁵

Dette sidste skal man ikke undervurdere, da lande dengang reelt ofte lettest lod kommunikation og handelsveje foregå over vand end over land. Trods risici for storme var vandvejene lettere tilgængelige, og starterne var ofte reelt vandbaserede ligesom det egyptiske imperium, Mesopotamien, Hellas og særligt Romerriget havde været det, idet materialer som tømmer, jern, korn og mennesker lettere lod sig transportere over havet, ad floder og søer. I Nordeuropa drejede det sig om nordvejen langs Norges kyst, Østersøen og Kanalområdet, hvor kampen om området mellem Bretagne og England afgjorde magtfordelingen mellem de normanniske og franske hertuger og konger. I Sverige-Finland udgjorde de frosne vandveje fra vest til øst således et relativt fremragende transportsystem, som mange andre konkurrerende militærstater måtte være foruden netop i den militære konkurrence om logistik i 1600-tallets lille istid.²⁶ Dette skabte en komparativ fordel som baggrund for den svenske stormagtstid.

22. Elizabeth Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. Niklas Luhmann, *Samfundets samfund*. København: Hans Reitzel, 2016, 248–256.

23. Johannes Bengedans, *Krigskunst og kanoner: Kriegskunst und Kanonen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1450/2006; Geoffrey Parker, *The Military Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

24. David El Kenz & Claire Gantet, *Guerres et paix de religion en Europe XVIe–XVIIe siècles*. Paris: Armand Colin, 2008, 16ff.

25. Klassikeren er Jan Glete, *Navies and Nations, 1500–1860*, Vol. 1–2. Stockholm: Almqvist, 1993.

26. Bernhard Kroener, *Les Routes et les Étapes. Die Versorgung des französischen Armeen*

Man må således forstå statsdannelsen gennem uddifferentieringen af et konkret samvirkende kommunikationssystem. Ikke blot for den enkelte stat, men dels for staterne i deres gensidige efterligning af hinanden, dels i deres opbygning af ydelser, der i periferierne muliggjorde centrenes koordination og synkronisering af ydelser. Netop denne uddifferentieringsproces ses nærmest paradigmatisk trendsættende i svensk statsdannelse.²⁷ Den militære revolution udviklede den statsræson, der opstod med den gensidige konkurrence i konfessionskonflikterne mellem katolske og protestantiske husholdstater. Men i Norden ser vi imidlertid dertil en næsten eksemplarisk geopolitisk konkurrence om adgang til verdenshavet. Modparterne var ikke blot Danmark-Norge og Sverige-Finland, men også Rusland og Polen samt i den konkurrence også England og Nederlandene, der ønskede fri adgang til Østersøen.

Konflikten mellem konfessionskulturerne²⁸ udviklede sig i det centrale Vesteuropa både med bondeoprørerne i Sydtyskland i 1525 og med religionskrigene i Frankrig efter 1531, specielt efter 1559.²⁹ Dertil i Norden med sammenbruddet af Kalmarunionen efter 1520 og oprørene mod Christian 2. (*Kristian Tyrann*), der løsrev og skabte det svensk-finske monarki og efter den kortvarige Grevens Fejde i 1530'erne førte til den dansk-norske reformation. Det afgørende blev her såvel monarkiernes overtagelse af kirkegodserne som deres overtagelse af den iboende autoritet og magt legitimeret af Philipp Melanchthons *Augsburgske Bekendelse* fra 1530. Samtidigt styrkedes organiseringen af retsmagten, som også professionaliserede sig med udsondringer af først præster og straks herefter jurister, embedsmænd og officerer.³⁰

(1635–1661). Münster: Aschendorff 1980. Dominique Biloghi, *Logistique et Ancien Régime: De l'étape royale à l'étape languedocienne*, Montpellier: CNRS, 1998. Min forskning i religionskrigenes betydning stammer fra et længere ophold på Centre de Religion, Guerre & État på CNRS i Montpellier i 2000, støttet af det Danske Forskningsråd.

27. Michael Roberts, *Gustavus Adolphus*. London: Longman, 1973, 73ff.

28. Thomas Kaufmann, *Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Kirchengeschichtliche Studien zur lutherischen Konfessionskultur*. Tübingen: Mohr, 1998; Richard Bonney, *The European Dynastic States 1494–1660*. New Jersey: Oxford University Press, 1991, 1–78; El Kenz & Gantet, *Guerres et paix*, 2008.

29. Jf Arlette Jouanna, *La France du XVIe siècle, 1483–1598*. Paris: PUF, 1996, 285–387. Jouanna var den fremtrædende leder af Montpellieruniversitetets CNRS-afdelings undersøgelser af de franske religionskrige.

30. For en komparativ undersøgelse af forhold i Danmark, Sverige, Nederlandene, Frank-

Hvor den katolske organisering havde haft en central akse i klostrene som et afgørende supplement til byernes kirker, blev præstegårdene efter Reformationen afgørende for koblingerne mellem centrale og decentrale øvrigheder. Det var alment velbeskrevet med Luthers skrifter³¹ – *Om Verdslig Øvrighed* (1523), hans *Lille Katekismus* (1529) og i tillæg hertil den *Augsburgske Bekendelse* (1530) samt med de nye Kirkeordninger i Danmark-Norge og i Sverige ligesom i de nordtyske og slesvigske områder.

Man kan beskrive den professionalisering af husholdsstaterne i processen mod at danne mere abstrakte centraladministrative territorialstater, der i en efterligning af fransk statsdannelse begyndte i 1570'erne, fik et takeoff under og efter Trediveårskrigen og konsoliderede sig i løbet af 1700-tallet.³² Husholdsstaten var ikke længere en magt- og organiseringssammenhæng i klostrenes dominans over aktiviteter fra landbrug til bøn, mellem hånd og ånd, men var knyttet til det samarbejde, der var inden for det enkelte hushold og imellem husholdene som udvidede familier såvel som i sogne, landsdele og i hele lande. Man må endvidere forstå, at fænomener som lande, provinser, herreder og sogne, grevskaber, hertugdømmer og regioner, amter og len bestandig forandrede sig og selv beskrev sig på nye måder, men også blev beskrevet kontingent i forhold til mere centrale myndigheder.³³ Skellet mellem det perifere og det centrale kunne beskrives centralt, men blev set anderledes fra perifere dele af husholdsstaterne.

Fra Reformationen til Den Franske Revolutions brug af værnepligt var udskrivningen af soldater en funktion, der organiserede formen for hushold, nemlig som disciplin og koder for opførsel. Det ses ikke mindst tydeligt i Sverige og på en anden måde i den franske statsforståelse, der så "republikken som et hushold af flere hushold" ("un ménage des

rig og Preussen, se Gorm Harste, "Professionalization of Transformation: From Knights to Officers in the Renaissance", i Peter Haldén & Peter Jackson (red.), *Transforming Warriors. The Ritual Organization of Military Force*. London: Routledge 2016, 66–88.

31. Martin Luther, *Von weltlicher Obrigkeit*, i *Luthers Werke*, band 2. Berlin: De Gruyter (1523) 1950, 360–394. WA 30 1: Martin Luther, *Der Kleine Katechismus; Der Grosse Katechismus* (1529/1910).

32. Morten Westrup & Frank Jørgensen, *Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848*. København: Dansk Historisk Fællesforening, 1982.

33. Maurice Bordes, *L'administration provinciale et municipale en France au XVIIIe siècle*. Paris: SEDES, 1970.

menages”) som Jean Bodin udtrykte det i sit store også for de nordiske husholdsstater banebrydende værk, *Les six livres de la république* fra 1576.³⁴

Tilsvarende ser vi ifølge den centrale tyske retshistoriker Michael Stolleis, der også har været involveret i dansk og svensk forvaltningshistorie, en transformation omkring 1600: fra et fokus på hofeliternes lukkede mødevirksomhed, kaldet *arcana impiri* omkring kronen, *la couronne*, *privy council* og kabinetterne med alle de intriger, dette klientelistiske perspektiv kunne skabe, til et fokus på, at læsekyndigheden blev oplært af universitært uddannede præster, jurister, embedsmænd og endda (uddannet på ridderakademierne) officerer, som skabte en statsræson, *raison d'état*.³⁵

Denne ”absolutistiske” form for selvstændiggjort royal stat fik et radikalt takeoff efter det intense transkonfessionelle samarbejde mellem de ekstremt magtfulde statsmænd franske kardinal Armand Richelieu og den svenske lutheraner Axel Oxenstierna.³⁶ Det indledtes i 1629–1635 på baggrund af den fælles interesse i fra svensk (og dansk) side at modvirke det østrigske habsburgske riges militære kampagner helt op til Østersøen og fra fransk side i at modvirke habsburg-familiens omringning af Frankrig fra Spanien, De Spanske Nederlande og Det Tyske Rige. Den berømte transkonfessionelle nederlandske jurist Hugo Grotius blev i 1634 på Oxenstiernas foranledning til svensk ambassadør i Frankrig og forsøgte at påpege de fælles forhandlingsprocedurer, der måtte følge med at være kristelig og altså ikke blot protestantisk (luthersk eller reformert) eller katolsk, ej heller ortodoks eller for så vidt jødisk; alle, og vel også muslimer befandt sig i den abrahamske tradition under samme gud.³⁷

34. Jean Bodin, *Les six livres de la république*. Aalen: Scientia 1576/1583/1961.

35. Klassisk, Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. München: Oldenbourg Verlag, 1924/1963; Nils Runeby, *Monarchia Mixta: Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. Stockholm: Svenska Bokförlaget, 1962; Etienne Thauau, *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*. Paris: Albin Michel, 1966/2000; Perry Anderson, *Lineages of the absolutist state*. London: Verso, 1979, 181–184; Richard Bonney, *L'absolutisme*. Paris: PUF, 1989; Michael Stolleis, *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*. Frankfurt: Suhrkamp, 1990; Joël Cornette, *Le roi de guerre*. Paris: Payot, 1993; Gérard Sfez, *Les doctrines de la raison d'État*. Paris: Armand Colin, 2000.

36. Cornette, *Le roi de guerre*, 1993, passim. Axel Oxenstierna, *Regeringsformen 1634*. (Wikisource, 21 april, 2019); Gunnar Wetterberg, *Axel Oxenstierna: Makten och klokskapen*. Stockholm: Atlantis, 2013, 402ff.

37. Hugo Grotius, *Le droit de la guerre et de la paix*. Paris: PUF, 1625/1999; R. Warden

Fra 1660'erne blev dette top-down-perspektiv udstillet med slotsbyggerier, både i centrene og periferien for derefter med Utrechtfreden i 1713 og Freden i Nystad i 1721 at føre til en anden kompleks symbolsk kommunikation om staterne i form af den magtdeling, der bar denne kompleksitet og dens ræsonnement i offentlighederne.³⁸ Berømt er Versailles' territoriale park, men Fredensborg og Drottningholm er også fremtrædende eksempler. Fra paradigmatisk omkring Reformationen at have gentolket korpsånden og organisationskulturen ud fra nadveren som kommunikationsmodel skabtes centralperspektivet. Det perspektiv havde allerede indlejret eksempelvis både Leonardos og Cranachs nadverbilleder – efterhånden en ny slotsarkitektur, der strakte dets administration ud over hele det logistisk beskatningsduelige og udskrivningsduelige territorium.³⁹ Trods disse brud eller snarere transformationer af organisatoriske rationaliseringspotentialer var der også kontinuiteter, der så at sige udrullede sig. Et afgørende eksempel herpå er det svenske *indelningsverk*.

Det svenske indelningsverk som husholdsstat

I den nye form for organisering af udskrevne soldater, der fulgte med den militære revolution, var der brug for mere sammenlignelige og samordnede enheder eller kompagnier af soldater end dem, der var samlet af lokale herremænd og riddere. Ofte havde disse været de såkaldte kondottierer⁴⁰, som lejede soldater i form af de ledige landsoldater, der kunne lade sig indskrive i forsøget på at få lidt løn og ret til at plyndre sig frem i håbet om ikke at sulte endsige blive dræbt. Fra slutningen af 1400-tallet – om ikke før – til og med Napoleonskrigene omkom langt de fleste soldater og deres familier dog ikke i kamp, men som konsekvensen af sult, sygdomme og sår, der ikke kunne heles. Indtil sidste halvdel af 1600-tallet var sol-

Lee, "Grotius: The Last Phase, 1635–45", *Transactions of the Grotius Society*. Cambridge: Cambridge University Press, Problems of Public and Private International Law, Transactions for the Year 1945, vol. 31, 193–215.

38. Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Berlin: Luchterhand, 1962. Niklas Luhmann, "Öffentliche Meinung", i *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp, 2000.

39. Chandra Mukerji, *Territorial Ambitions and the Gardens of Versailles*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

40. Nicolò Machiavel, *L'art de la guerre*. Paris: Flammarion, 1521/1991.

daterne sjældent uniformerede og kunne derfor også lige så let desertere som vore dages talibanere, eftersom de uden videre skiftede side, hvis overlevelsesh- og lønningschancerne bød sig bedre til på modstanderens side – for nogens vedkommende for blot atter at skifte side, sådan at troppe-erne blandede sprog i et sandt 'kaudervælsk' sammenrod (en betegnelse allerede Luther anvendte).

I forhold til denne decentrale og foranderlige form opstod der i Sverige en helt anden organisering af de såkaldt indelte soldater, specielt efter Dackefejden syd for Jönköping i 1542–43. Den lutherske kong Gustav Vasa, der var kåret i 1523, havde vundet tilslutning i Härjedalen og andre perifere land- og lensområder i Sverige. Under ham organiseredes en ny måde af udskrive soldater på med udgangspunkt i husstanden og den såkaldte rode: Op til ti små gårde skulle gå sammen om at stille en fuldt udrustet soldat til rådighed, ofte inklusive hest og våben. Det antal gårde kom til at variere over de næste århundreder og var i de værste perioder under Store Nordiske Krig reduceret til et par stykker på et tidspunkt, hvor der var bygder, som endda næsten ikke havde nogen rask mandlig befolkning tilbage, sådan som et ofte citeret studie af Bygdeå sogn under Trediveårskrigen har vist.⁴¹ Med roden ser vi således det, som man i dag ville kalde den familiebundne husstand, udvidet til et familiært netværk som lokalt rodfæstet husstand.⁴² I dag er indelningens omfang måske mest kendt fra de gigantiske kollektive projekter, hvor 6.000 indelte arbejdsoldater i midten af 1700-tallet byggede Sveaborgs fæstning ved indløbet til Helsingfors, lige som 40.000 indelte arbejdsoldater udgravede Götakanalen.⁴³

Indelningsverket fortsatte fra torpets gruppe af roder op til regiments-niveau, hvis optagningsområde dækkede et len eller landskab med ek-

41. Jan Lindegren, *Utskrivning och utsugning: Produktion och reproduction i Bygdeå 1620–1640*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1980. Med særligt blik på de tyske lande, Günter Franz, "Trettioåriga krigets befolkningshistoriska följder" i Göran Rystad (red.), *Historia kring trettioåriga kriget*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1963/1994, 115–145; Ericson, *Svenska knektar*, 4.

42. Michel Foucault var i slutningen af 1950'erne tilknyttet Uppsala Universitet og kan derfor have fået en vis tilgang til analyser af den praksis og diskurs det er at regere hushold, som er central i hans *Sikkerhed, territorium, befolkning*. København: Hans Reitzels Forlag, 2008, 100ff.

43. Ericson, *Svenska knektar*, 1999, 280–282.

sempelvis 1200 indelte soldater i otte herreder hvert svarende til et kompagni på 150–200 soldater.⁴⁴ Det var dette kompagni, der efter Gustav 2. Adolfs banebrydende hærreformer udgjorde den afgørende størrelse i den svenske militære revolution.⁴⁵ Kompagni betyder 'kom-pane' = dem man spiser i fællesskab med eller lidt overdrevet dem hvis nadverfællesskab legitimerer gruppetilhørsforholdet og korpsånden. Kompagniet var således knyttet til det herred, som soldaterne kom fra, delte landskab, vejr, og høstforhold med og ofte kendte eller i hvert fald kunne gå hen til. Dette skabte en enorm solidaritet og korpsånd, der senere er kendt fra tyske hærafdelinger og virksomheder.⁴⁶

Dette organiseringsprincip med indelte soldater blev i høj grad bygget på og fremmet af kirken om end i Sverige på en helt anderledes måde end i Danmark. Indelningsprincippet forblev kontinuerligt i brug i Sverige faktisk helt frem til begyndelsen af 1900-tallet. Men et bagvedliggende princip om fokus på det luthersk organiserede og autoriserede hushold sås dog både i Danmark-Norge og i Sverige-Finland. Fra midten af 1500-tallet fik svensk jern- og kobberproduktion dog brug for især wallonske specialister i bjergværk og udvinding af jernmalm til brug for en tidlig form for stålproduktion, der kunne anvendes i fabrikationen af militærets skydevåben. De var imidlertid både katolikker og calvinister, hvorfor de lettest som beskrevet i et tysk koimpromis med *Konkordiebogen* fra 1580, som ikke blev anerkendt i Danmark. I Danmark fortsatte herremænd og en godsejerøkonomisk organisering dog militært at være organiseringsprincip, i første omgang frem til enevældens indførelse i 1660'erne, men også under stavnsbåndets tilknytning af bønder til herremænd indtil den nye militært begrundede indførsel af borgerskabsidéer fra 1788 med ophævelse af stavnsbåndet. Det blev derfor den svenske husholds- og militærstat, der mere afgørende brød med de feudale mili-

44. David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmagt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Malmö: Universus Academic Press, 2014, 39.

45. Denne svensk skabte militære revolution er på afgørende måde beskrevet af Michael Roberts i en lang række studier, første gang med hans artikel fra 1955 "The Military Revolution, 1560–1660", i Clifford Rogers (red.), *The Military Revolution Debate*. Boulder: Westview Press (1995).

46. Francis Fukuyama, *Trust*. London: Hamilton, 1995; Eric Ouellet (red.), *New Directions in Military Sociology*. London: de Sitter, 2005.

tære ordninger og blev standardsættende for den militære konkurrence, der formede moderne statsdannelser.

I begge monarkier kunne de lutherske kirkeordninger legitimere og organisere den tilslutning, som bønderne havde til det trestandsprincip, der legitimerede, at alle stænder stod lige over for Gud og Guds repræsentant i det jordiske, kongen, eksempelvis i den omfattende religiøse symbolik om Karl 11.⁴⁷ Den svenske adelsordning var dog helt anderledes end den danske, hvor lavadelen forsvandt, mens den svenske lokale ordning så adelige og kirkelige hushold organiseret både som lav- og højadelig såkaldt *frälse*, og som *ikke-frälse*. I Danmark lukkede adelen sig stadig mere om sig selv og nogle få familier, mens der i Sverige ganske vist også skabtes en lille elite af 30-50 højadelige familier med store godser, alle i direkte og i princippet loyal tilslutning til monarkiet – omend selvfølgelig med forskellige fraktioner. Det her afgørende er dog at se indelningsprincippet som en måde at koble Reformationens loyalitets- og lydighedsforhold direkte til tro og rodfæstede religiøse ritualer og symboler som bøn, salmesang og nadver.

Som en foreløbig sammenfatning af problemstillingen kan man altså pege på, hvordan der i den historiske sociologi er fremkommet tilsyneladende modstridende fortællinger om, hvad der kan forklare paradokset i de vellykkede nordiske staters fremvækst: enten religiøse forestillinger, der går tilbage til Reformationen, eller magtstatens forklaringer, der søges i forholdet mellem krig og stat. Men vi ser også, at der synes at optræde det, som sociologen Niklas Luhmann kalder en strukturel kobling mellem religion og krig.⁴⁸ Det klassiske paradoks mellem *agere* og *magt*, *auctoritas* og *potestas*, der i konkretiseringen af skellet mellem det himmelske og det jordiske, det evige og det timelige, går helt tilbage til pave Gelasius 1.s lære om "de to sværd" i slutningen af 400-tallet og førte til skellet mellem pave og kejser under afviklingen af det antikke Romerrige og overgangen til den kirkeligt dominerede middelalder.⁴⁹ Vi har således

47. Stellan Dahlgren, "Karl XI", i Anders Florén, Stellan Dahlgren, Jan Lindegren, *Kungar och krigare*. Stockholm: Atlantis, 1997, 143–147.

48. Luhmann, *Samfundets samfund*, 2016, 617ff; Gorm Harste, *Kritik af krigens fornuft: Et perspektiv på selvreferentielle systemer fra 11.–21. århundrede*. Aarhus: Aarhus Universitets Forlag, 2016, kap. 4. Aktualiteten heraf ses desværre i Ukrainekrigen, jf. Christian Gottlieb, *De ortodokse*. København: Vandkunsten, 2022.

49. "Der er i sandhed, mest ophøjede kejser, to magter, som denne verden er særlig styret

at gøre med en konstituerende form, der sågar også kan trækkes helt tilbage til både Det Gamle Testamente og Sofokles og endda optræder parallelt i kinesiske kilder i aksetiden⁵⁰, men som netop i legitime ringen og autoriseringen af de nordiske militære kampagner ofte har trukket på lutherske legitimeringer. Vi skal se, hvorledes der fra 1500-tallet til 1700-tallet foregår et skift, at krig legitimeredes ud fra Det Gamle Testamente og den toregimentelære, der hos Gelasius foregreb Luthers lære fra 1523 om de to regimenter, det åndelige og det jordiske, til at trestandslæren og omsorgen for de faldnes enker og børn i overensstemmelse med det fjerde bud blev mere gennemtrængende, ikke mindst i tiden efter Store Nordiske Krig. Sverige var hårdere ramt end Danmark, og skiftet mod husholdet som almen velfærdsstatslig figur blev derfor også mere markant.

David Gudmundsson har i sin velunderbyggede afhandling om *Konfessionel krigsmagt* netop demonstreret, hvordan den svenske krigsmagt blev autoriseret, disciplineret og frem for alt motiveret af denne kobling til det, som den lutherske religionshistoriker Thomas Kaufmann kalder konfessionskulturen i de nordiske lande.⁵¹ Der må siges ikke blot at være blevet skabt store forskelle mellem katolske, russisk-ortodokse, ukrainsk-ortodokse, reformerte og lutherske organiseringer af den religiøse autorisering af organisation og magt, men også mindre, i konfliktsammenhængen dog væsentlige forskelle mellem dansk-norske og svensk-finske konfessionskulturer. Det danske monarki formulerede sig

af: pavernes hellige autoritet og kongemagten. Af disse er den pastorale magt så meget desto vigtigere, som den skal stå til regnskab for menneskenes konger, selv for den guddommelige domstol. For du skal vide, mest barmhjertige søn, at selv om du har den første plads i værdighed over menneskeslægten, så må du dog trofast underkaste dig dem, som har ansvaret for guddommelige ting, og i dem søge midlerne til din frelse. Du ved, at det er din pligt, som det vedrører modtagelsen og ærbødig administration af sakramenterne, at adlyde den kirkelige autoritet i stedet for at dominere den. Derfor må du i sådanne sager stole på en kirkelig dømmekraft i stedet for at prøve at bøje den efter din egen vilje." *Letter of Pope Gelasius I to Emperor Anastasius I, year 494*, i Enrique Gallego Blanco, *Relations between the Church and the State in the Middle Ages*. Madrid: Editions of the Western Magazine, Politics and Sociology Library, 1973, 82–83.

50. Andrew Phillips, *War, Religion and Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 154.

51. Gudmundsson, *Konfessionell krigsmagt*, 2014, Thomas Kaufmann, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*. Tübingen: Mohr, 2006.

mest direkte ud fra Luthers dogmatik, mens det svenske monarki lettere støttede sig til *Konkordieformlen* fra 1580⁵² og Philipp Melanchthons mere kompromisorienterede og mindre direkte evangeliske dogmatik, hvorfor der netop kunne samarbejdes med de calvinske og katolske strømninger, som Vasa-sønnerne Erik, Johan og Karl efterlod i deres koblinger fra Sverige til Finland og Polen (Sigismund), men endda også til russisk-ortodokse enklaver i Baltikum.⁵³ Jeg kan dog ikke heri finde belæg for en mindre luthersk autorisering af krigsmagt i Sverige, der således og specielt efter 1617 – Örebro-vedtægterne – under Gustav Adolf og Oxenstierna fast konstituerede den lutherske dogmatik, som internt i Sverige allerede var vedtaget med Uppsala-afgørelsen i 1593.⁵⁴ Med Gunnar Wetterbergs ord: "Det svenska kunghuset hade problem med sin legitimitet. Den var nödvändig för allianser med andra stater, men också för den inrikes stadgan. I dette blev religionen kungens viktigaste kort. Därför fick omsorgen för den rena bekännelsen en central plats i kungens politik ock propaganda."⁵⁵

Ikke desto mindre kan David Gudmundsson konstatere, at biskopperne Rudbeckius og Johannes Hovidi på Gustav 2. Adolfs tid betjente sig mere af den nok så direkte legitimering af krigsførelse, som fremførtes i Det Gamle Testamente, mens Karl 12.s centrale armépræst, Avinerius, under Den Store Nordiske Krig i langt højere grad betjente sig af Det Nye Testamente. Pointen i den ældre tid var således ikke at aflære krigskunsten af israelitterne, men at finde en retfærdiggørelse, der omfattede krigen såvel som det civile liv, idet femte bud jo påbyder, at "du må ikke slå ihjel". I den senere fase blev nåde, tilgivelse for synderne hos soldaterne som mennesker, forkyndt i de prædikener, som hærpræsterne skulle fremføre, mens GT mere kunne anvendes som normal standard, for at også Biblen på trods af det femte bud legitimerede, at der faktisk

52. Bernhard Lohse, "Das Konkordienwerk von 1580", i Verein für Schleswig-Holsteini-sche Kirchengeschichte (red.): *Die Landessuperintendentur Lauenburg als nordelbischer Kirchenkreis*. Neumünster: Wachholtz, 1986.

53. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*. Oxford: Oxford University Press, 1981, 160ff.

54. *Uppsala Mötes Beslut (1593)* https://sv.wikisource.org/wiki/Uppsala_mötes_beslut_1593.

55. Wetterberg, *Axel Oxenstierna*, 2013, 125. Sverker Oredsson, *Gustav II Adolf*. Stockholm: Atlantis, 2007.

førtes krig. I begge tilfælde kunne Melanchthons *Augsburgske Bekendelse*, og specielt dens afsnit 16, anvendes til at legitimere lydighed mod kongen som den med Guds nåde indsatte myndighed.⁵⁶ Men derudover anvendes *Luthers Lille Katekismus* og dens pointering af det fjerde bud – altså af GT – som en vigtig og endog konstituerende organisationsform. Dette var fælles for begge monarkier. Når betydningen heraf er så næsten øredøvende væsentligt, at man imidlertid kan blive både blind og døv for den og dens langsigtede form for stiafhængighed, skyldes det, at *Luthers Lille Katekismus* fra 1529 blev gjort til det semantiske medium, som civiliseringen af skolebørn og soldater skulle indordne sig efter. Konfessionskulturen blev identitetskonstituerende for de soldater, der blev udsendt til de tyske kampagner og til de baltiske og russiske kampagner. Bøn, salmer, prædikener og altergang skulle ledsage soldaterne, ofte dagligt og i hvert fald ugentligt. Soldaterne skulle motiveres til at kæmpe for en sag, som var det den af Gud indsatte mening med tilværelsen, der skulle kæmpes for – hvilket jo i krigene så ofte risikerede soldaternes liv, om det så var grundet i kamp eller mere sandsynligt det at gå til grunde i sygdom, sult og kulde.

Indelningsverkets undersætter i den militære husholdsstats revolutionering

Ud fra vore dages betegnelser om borgere eller statsborgere kan det synes paradoksalt, at soldater og hushold har været villige til at underkaste sig den voldsomme krigsindsats, der i realiteten ofte kostede soldaterne livet. Og dvs. også underkaste behovene for de lokale husholdninger og roderne af at have ydedygtige mænd og i nogle tilfælde også kvinder og børn, der rejste med de indelte soldater på kampagner, der førte dem langt, eventuelt meget langt fra Sverige.⁵⁷ Men soldaterne var 'undersætter'. Kvinderne deltog i mangfoldige funktioner, ikke blot som tidlige former for diakoner altså en slags sygeplejersker for deres mænd, dertil som kokekoner eller i mange tilfælde horer. Militært afgørende var, at de var de

56. Svend Erik Stybe, *Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde*. København: Berlingske Leksikon, 1975.

57. Ericson, *Svenska knektar*, 1999.

bedste til at distribuere plyndringerne⁵⁸, idet hærene nemlig ofte skulle bevæge sig frem som græshoppesværme efter princippet om, at "krigen føder krigen" ("*la guerre nourrit la guerre*").⁵⁹

Den svenske hærs kampagner foregik oftest i tyske lande, i Polen, i De Baltiske Lande og i Rusland, og hæren bevægede sig frem, så mandskab og de tusindvis af heste måtte leve af landet. Det kunne ske ved desperante, vilde plyndringer, men foregik almindeligvis ordnet og så at sige rationaliseret, så erobrede byer kunne plyndres i tre dage. Den rationaliserede distribution var kvinderne bedre til, de var ikke grebet af hævnthørst, testosteron, fuldskab og raseri på samme måde som de mandlige soldater. Imidlertid foregik plyndringerne oftest i landbrugsområder, hvor langt størstedelen af de erobrede boede, og hvor man tog fødevarer, såsæd, alle dyrene og ikke mindst hestene. Under Peter den Store blev konsekvensen i Store Nordiske Krig, at russerne brugte den sidenhen så berømte og berygtede brændte jords taktik, hvor områderne blev plyndret og ødelagt. Kort sagt var der ikke noget at hente for den svenske hær, der følge- lig i 1709 bevægede sig helt ned i de mere frugtbare landbrugsområder i Ukraine – en taktik, der for Stalins regime, for tyske tropper og Putins Rusland fortsatte med udplyndring helt frem til Anden Verdenskrig og Ruslands Ukrainekrig i 2022.

Kongen brugte ofte udtrykket "Våra trogna undersåtare". Den forestilling blev koblet til monarkiets historie, hvilket i Vasa-traditionen efter 1520 da også politisk lod sig gøre for straks efter med Reformationen i 1527 at kunne give denne kobling en konfessionel form. Mennesket fik tildelt en ny konstitutionel identitet ved at tilhøre det af Guds nåde indsatte monarki og kunne fortælle herom ud fra ikke mindst hustavlen og det fjerde bud, som Urban Claesson fortæller om i sit kapitel.

Jean Bodin markerer som overskrift for kapitel 6 "La différence des sujets, des citoyens, des bourgeois, des étrangers, ensemble de la République, de la cité et de la ville".⁶⁰ Dette kapitel drejer sig om at fortsætte

58. John Lynn, *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 147.

59. Englund, *Ofredsår*, 1997; Cornette, *Le roi de guerre*, 1993; Ericson, *Svenska knektar*, 1999, 15; Harste, *Kritik af krigens fornuft*, 2016, 307, 317.

60. Jean Bodin, *Les six livres de la république*. Aalen: Scientia 1576/1583/1961. Her citeret fra Seuils moderniserede og forkortede udgave udgivet i Paris i 1993, 96.

beskrivelsen af husholdet (*la ménage*), der indleder det store værk, ved straks i kapitel 1 i bog I at fastslå, at "republikken er retten til at regere en flerhed af hushold" ("*République est un droit gouvernement de plusieurs mesnages*"), hvor "*gouvernement des mesnages*"⁶¹ følgelig udgøres af spørgsmålet om husholdets lydighed (*obeissance*). Tankegangen udvikles over de næste kapitler, og man kan for sig se og billedliggøre Luthers og Melanchthons beskrivelse af husholdet. Men netop i den kompromisskabelse, som Bodin var ude på at skabe mellem katolikker og reformerte, går han tilbage til de græske bystater og definerer de nævnte undersåtter som subjekter, der kan være borgere, i modsætning til slaver, som ikke kan blive borgere. Når republikken, der senere i værket benævnes som '*estat*'⁶², konstitueres af hushold, er det afgørende at finde formen for lydighedsforholdet, og det autoriseres i familien. Men netop i denne *estat* er undersåtterne (*les sujets*) de, der udskrives til at føre krig. "Krigen mod fjenden er det middel, der skal til for at sikre undersåtternes venskab".⁶³

I slutningen af 1500-tallet kunne den velkendte tyrkiske fjende anvendes til at skabe en tvivlsom alliance mellem protestanter⁶⁴ og katolikker (Lucinge). I den geopolitiske konflikt mellem de danske og svenske monarkier ses dog ikke en sådan fjende som mindste fællesnævner trods Trediveårskrigen ellers forenende konflikt mod den katolske kejser. Gustav Adolf trådte til efter Christian 4.s nederlag i 1624, men først fra 1629, da kejserens tropper nåede frem til Østersøen.⁶⁵

Efter Erasmus fra Rotterdam og frem til Bodin og de la Noue herskede der tilsyneladende ikke illusioner om krigenes ondskab.⁶⁶ Blandt de berømte fortællinger om Trediveårskrigen næsten apokalyptiske forløb fik Grimmelshausen⁶⁷ en fremtrædende rolle. Men man behøver ikke at

61. Bodin, *Les six livres*. (1576/1583/1961), 46 [se 86 i den forkortede udgave].

62. Bodin, *Les six livres* (1576/1583/1961) passim, 750f.

63. Citeret efter den forkortede udgave fra 1993, 463.

64. Protestanten er François de la Noue *Discours politiques et militaires*. Genève: Droz 1587/1967. Katolikken er René de Lucinge, *De la naissance, durée et chute des estats*, Genève: Droz, 1588/1984. Jf. Englund, *Ofredsår*, 1997, 547 ff.

65. Oredsson, *Gustaf II Adolf*, 2007; Cornette, *Le roi de guerre*, 1993.

66. Erasmus fra Rotterdam, *Skøn er krigen kun for den uerfarne*. København: Gyldendal 1516/1984. Jean Bodin, *Les six livres de la république*. Aalen: Scientia 1576/1583/1961, 755. De la Noue, *Discours* 1587/1967.

67. Hans Jakob Grimmelshausen, *Simplicius Simplicissimus*. München: Winkler, 1667/1967.

bevæge sig væk fra de skandinaviske krigserfaringer for at finde lignende ondskab. Tværtimod.

I slutningen af 1700-tallet forandredes semantikken imidlertid, nemlig med hensyn til forestillingerne om individerne som undersåtter. I de nordiske stater foregik denne forandring tilsyneladende over en ganske lang periode,⁶⁸ mens den i Frankrig blev berømt på en nok så spektakulær vis. Siden Jean-Jacques Rousseau og Immanuel Kants retslære⁶⁹, har man i moderne retsstater betegnet mennesker som uudgrundelige, som 'L'homme' ('Mensch') i forhold til de strikt retligt kodede betegnelser om statsborger ('citoyen') og undersåt ('sujet', 'Untertan'). Netop den franske betegnelse markerer imidlertid den paradoksale forandring i, at undersåtsbetegnelsen, der kommer fra fransk 'at under-kaste' (eller 'sous-jeter') blev omskabt til det, Rousseau kalder en 'borger-soldat', en 'citoyen-soldat', hvilket da også slog igennem med den almene værnepligt i 1793 under Den Franske Revolution. Politologen Pierre Rosanvallon har overbevisende udredt logikken heri: Når mennesket inkluderedes som soldat i staten med risiko for at miste livet og dermed som 'borgeroffer' risikerer radikal eksklusion, får det som modydelse at blive inkluderet som statsborger med tilhørende rettigheder.⁷⁰ Undersåtten bliver som 'sub-jekt' paradoksalt nok et 'ob-jekt' og en ting – for militæret og staten – men på betingelse af at kunne 'tinge' sig som modydelse at blive et menneske som subjekt, altså et moderne individualiseret subjekt med rettigheder og subjektivitet i vores moderne forstand.⁷¹

Bodins indledende og hyppigt gentagne grundform var endnu, at husholdsstaten på den ene side er bygget op af hushold, der på den anden side konstitueres som andet og mere end blot økonomiske enheder ('oikos'), nemlig som en ny form for retsstat med kompetencer til delegation og derigennem til suveræn magt. Det er den uddelegerede decentra-

68. Jf. som et glimrende overblik Jeppe Büchert Netterstrøm, "Militær og civil i Danmark i 1400- og 1500-tallet", der på engelsk indgår i Gunner Lind (red.), *Civilians at War from the Fifteenth Century to the Present*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2014.

69. Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social*, i *Oevres completes T.2*. Paris: Seuil, 1762/1971. Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten, Werkausgabe Band VIII*. Frankfurt: Suhrkamp 1798/1977.

70. Pierre Rosanvallon, *Le sacre du citoyen*. Paris: Gallimard, 1992.

71. Niklas Luhmann, "Individuum, Individualität, Individualismus", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989.

lisering, der muliggør den suveræne stats monarki. Staten konstituerer monarkiet, som konstituerer den dødelige konge. Oxenstierna er derfor vigtigere end Gustav Adolf, og beviset herfor er *Regeringsformen af 1634*. Som Oredsson påpeger i sin gennemgang af de historiske narrativer om Gustav Adolf, ser man endog et forandret fokus i nutidige fremstillinger som hos Michael Roberts – ophavsmanden til analyserne af den militære revolution – der i sine tidlige værker hæftede sig ved kongens position, mens den sene Roberts i sin analyse af kongen snarere hæfter sig ved embedsapparatet.⁷² Men afgørende i den antipapistiske lutherske reformation var forestillingen og fortællingen om Gustav Adolf som statens *raison d'être*, som den enhed der samlende markerede Guds gang i det jordiske:

What held the whole system together was the personality of the monarch; and if the monarch had a natural taste for administration, indefatigable energy, and a shrewed business sense, it worked reasonably well.⁷³

Samfundet og staten består i den fortælling ikke af mennesker,⁷⁴ og dronning Kristina kunne derfor se sig fritaget – emanciperet – fra sine royale pligter. På samme måde kan den enkelte soldat se sig selv som blot et vedhæng til militærstaten, hvilken han sandsynligvis dør af – i kamp, i kulde eller af sygdom. Det må han så tro på giver mening, og det er, hvad feltpræsterne skal kunne fortælle ham og hans lidelsesfæller samt de mange kvinder, der drog med dem.⁷⁵

Svenske historikere har i langt højere grad end danske bearbejdet krigshistorien, og den svenske hundredårige stormagtstid i 1600-tallet har da også været paradigmatisk for den militære revolution. Krigen har ikke samme tyngde som organisatorisk læreproces i det danske monarki. Ikke desto mindre er det dansk-norske rige lige så præget af krige og deres organisation. Danmark og Sverige var efter opgøret i 1520 (Det

72. Michael Roberts, *Gustavus Adolphus*. London: Longman, 1973, 73ff.

73. Roberts, *Gustavus Adolphus*, 1973, 74.

74. Luhmann, *Samfundets samfund*, 2016, 43. Denne umiddelbart vanskelige pointe svarer til Jean Bodins brug af skellet embedsmand/menneske, som han henter fra skellet Kristus/Jesus – og er som sådan ikke så svær at begribe.

75. John Lynn, *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Stockholmske Blodbad) i krig 1563–70, 1611–13, 1643–45, 1657–60, 1675–79, 1700, 1709–21 og 1808–9. I tillæg var Sverige i krig mod Rusland i årene 1610–17, 1656–61, 1700–1721, 1741–43, 1788–90 og 1808–9. De logistisk-organisatoriske problemer heri med forsyninger af skatter, mandskab og heste var enorme for både det danske og det svenske monarki.⁷⁶ Kampagnerne forudsatte kontrol, centralisering, disciplinering og synkroniseret koordination af hele apparatet på tværs af enorme afstande med dårlige veje og skiftende vejr, mudder og søle, regn og storm for ikke at nævne fødevareforsyning (også til de tusindvis af heste) og alskens sygdomme. Luthers tidlige fortolkning af denne sammenhæng, hvis fulde kompleksitet endnu ikke var slået igennem i begyndelsen af 1500-tallet, var at se trestandslæren som en funktionel sammenhæng. Her var husstandene og undersåtterne tilordnet alle tre stænder. Bonden, soldaten, officeren og præsten var således ikke blot inkluderet i en enkelt stand, men kunne ses og håndteres i lydighedsforhold såvel i forhold til kirkestanden som til erhvervenes økonomiske stand og til den politiske øvrighed.⁷⁷

Man kunne i dag antage, at feltpræster og hele den omfattende kirkeorganisation oven i alt dette var et belastende tillæg og en ekstra byrde, der skulle finansieres og optage tid. Det ville imidlertid være en misforståelse. Kirken var tværtimod en logistisk forudsætning med dens mange tusinde præster, dens registrering af befolkningen og dens basale uddannelse samt oplæsning af lovgrundlag og forordninger. Kirken var helt essentiel i den territoriale organisation og ikke mindst i udskrivningen af soldater såvel som integrationen af syge, lemlæstede og ikke mindst de tilbageblevne kvinder og børn. Dertil kom opkrævning og registrering af skatter fordelt ud over rigerne i en form, hvor det var helt afgørende, at der ikke som i eksempelvis Frankrig og de habsburgske områder opstod skatteoprør for ikke at nævne den dér meget omtalte ”ret og pligt til

76. Lars Christensen, *Svenskekrigene 1657–1660: På kanten af udsejttelse*. København: Kristeligt Dagblads Forlag, 2019; Lars Christensen, *Den danske drøm om revanche: Store nordiske Krig 1700–1721*. København: Kristeligt Dagblads Forlag, 2021, 88.

77. Bo Kristian Holm, ”Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser”, i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021, 57. Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm, ”En luthersk autoritet i dansk enevælde”, i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021, passim, 86.

modstand”.⁷⁸ Kirken og dens konfessionelle identitet i skabelsen af loyale undersåtter, der troede på det, som kongen troede på, var afgørende for legitimeringen af den autoritative magtdannelse. Med den augsburgske religionsfred i 1555 blev protestantismens religiøse legitimitet slået fast som et fyrsteprincip karakteriseret af, at befolkningen skulle følge kongens tro med den latinske formel ”Cujus regio, ejus religio” (”Den, hvem landet tilhører, hans religion skal være den herskende”). Heri lå der ikke nødvendigvis hverken et princip om en teokratisk absolutisme, som i perioder dominerede i Sverige, eller en enevælde af Guds nåde som kom til at dominere i Danmark.⁷⁹ Den form for nødvendighed (’necessitas’) fulgte med statsræsonen og krigens uomgængelige krav, da først konfessionskrigene tog fart og blev til militærstatslige krige.⁸⁰

Hverken Danmark eller Sverige blev til teokratier. I teologisk dogmatik er spørgsmålet derfor, om der rationaliseres og uddifferentieres en tro på troen, så den enkeltes tro blev mulig, fordi den blev betinget af monarkiet, husholdsstatens og senere den almene stats tro på sig selv i Hegels forstand som retsstat og velfærdsstat, som det enkelte menneske så kan stille spørgsmål til og rejse tvivl om: ”Die einzelne Person ist allerdings ein Untergeordnetes, das dem sittlichen Ganzen sich weihen muss. Wenn der Staat daher das Leben fordert, so muss das Individuum es geben, aber darf der Mensch sich selbst das Leben nehmen?”⁸¹ Altså i en kontraktliggørelse af borgeren, som kan beskrives ud fra oplysnings-tiden, men også og i nyere velfærdsstatslig forskning radikaliseret til en forandring af viljen til at ville det, som staten vil.⁸²

78. Ingeborg Maus, *Zur Aufklärung der Demokratietheorie*. Frankfurt: Suhrkamp, 1992, 43ff, 146ff.

79. Stybe, *Fra Folkevækkelse*, 1975.

80. Cornette, *Le roi de guerre*, 1993; Harste, *Kritik af krigens fornuft*, 2016, 298–307.

81. Georg W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Frankfurt: Ullstein 1821/1972, 78, §70 Zusatz. ”Den enkelte person er i alle tilfælde en underordnet, som må vige for den sædelige helhed. Når staten derfor fordrer livet, så må individet afgive, men må mennesket da også tage sig selv af dage?”

82. Patrick Riley, *Will and Political Legitimacy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982; Niels Åkerstrøm Andersen, *Borgerens kontraktliggørelse*. København: Hans Reitzels forlag, 2003; Gorm Harste, ”Den lutherske arbejdsetik i Danmark”, i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021, 201ff.

Feltprædikerne – at tro på dødens mening

I tillæg til Thomas Kaufmanns teori om konfessionskultur kan man med Gudmundsson finde evidens for, at de svenske feltprædikener søgte at skabe en konfessionel identitet. Soldaterne skulle identificere sig med deres vilkår som undersætter i Guds, kongens og militærets tjeneste. Det blev gjort analogt til det israelitiske kommunitære narrativ om at tilhøre det udvalgte folk.⁸³

Feltpræsten under Karl 12., Magnus Aurivillius, fortæller gudfrygtigt om den lidelseshistorie og det synderegister, som soldaterne skal bøde for:

Det kan jag säga att vad Gud genom profeten Jeremia undsade [=sade upp trohet/vänskap mot] sitt folk med, då han gjorde den bön som vi redan förklarat, det har redan till överflöd drabbat uppå oss. I ty att död, svärd, hunger och fängelse, att jag ej må nämna köld och frost, har borttagit alltför många av våra bröder, och är vi inte bortdrivna uti ett land, som varken vi eller våra fäder har känt? Såsom vi alltså är uti ett så gott som ännu beklagligare tillstånd än Jeremia då han gjorde denna sin bön, emedan oss är redan kommit det som blev hans bröder undsagt; så låt oss så mycket villigare och snarare vara att följa hans exempel efter, förödmjuka oss inför Herren, klaga för honom om vår nöd, och bedja om hjälp.⁸⁴

Den rette tro var nødvendig, men nederlag, sult, sygdom, dårligt vejr og tidlig død skyldtes et syndefuldt liv og vel hermed også et tilhørsforhold til en kollektiv synd såvel som en mangel på guds frygt og fromhed. Feltpræsten Aurivillius fortalte i sine prædikener om, hvordan lydighed, medlidenhed og mod skulle præge den kristne soldat.⁸⁵ Årtier forinden havde Linköpings feltpræst Johannes Botvidis bønnebog indeholdt formaninger om skriftemål og nadveren ud fra bekendelsen om ”jag fattig syndig människa”.⁸⁶

83. Anthony Smith, *Theories of Nationalism*. New York: Harper and Row, 1971.

84. Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt*, 2014, 157.

85. Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt*, 2014, 115.

86. Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt*, 2014, 116

Vi ser, at menneskers tro – og mangel på samme – blev et motiverende og demotiverende kampfelt. Soldaten skulle være klar over, at livet på jorden var kort, og tilhørsforholdet til saliggørelsen var langt. Lige som Jesus Kristus havde haft et kort liv på jorden, men gjort sig fortjent til det evige liv som Kristus, således skulle soldaten også gå i Jesu fodspor. Den liturgiske begrundelse ligger såmænd ikke langt fra den ortodokse liturgi, som Putin og Moskvas patriark, Kirill, bruger i krigen i Ukraine.⁸⁷

Andægtighed og bøn var ifølge feltpræsten Johannes Röchman krigsmandens fornemste våben. Gustav Adolfs sejre ved Breitenfeld, Wittstock og Lützen viste netop, hvor afgørende inderlig bøn var.⁸⁸ Mere end nogen anden konge blev han forgudet i en krigerkult, hvis indoktrinering næppe lader senere tiders Hitler- og Stalinkult meget tilbage at ønske, om end den despotisk-voldelige brug af straf trods alt var langt mere modereret og begrænsede sig til soldater, der skulle løbe spidsrod.⁸⁹ Endnu i 1808-9 udfærdigedes dog 220 dødsdomme, hvoraf de fleste angik rømning. Soldaterne lærte at frygte officerernes straf mere end fjenden. Selvfølgelig var livets eksistentielle erfaring markant udtrykt med Thomas Hobbes' næsten for berømte og gentagne diktum i *Leviathan*, hvor han forsøger at sammenfatte erfaringerne gjort i kølvandet på Trediveårskrigen og Den Engelske Borgerkrig:⁹⁰

Whatsoever therefor is consequent to a time of war, where every man is enemy to every man; the same is consequent to the time, wherein men live without other security, than their own strength, and their own invention shall furnish them withal. In such condition, there is no place for industry; because the fruit thereof is uncertain: and consequently no culture of the earth; no navigation, nor use of commodities that may be imported by sea; no commodious building; no instruments of moving, and removing, such things as require much force; no knowledge of the face of the earth; no account of time; no arts; no letters, no society; and which is worst of all, continual fear, and danger of

87. Gottlieb, *De ortodoxe*, 2022, 88–91.

88. Oredsson, *Gustaf II Adolf*, 2007, 190ff.

89. Ericson, *Svenska knektar*, 1999, 258–261.

90. Thomas Hobbes, *Leviathan*. Harmondsworth: Penguin, 1651/1968, 186.

violent death; and the life of man, solitary, poor, nasty, brutish, and short.

Selv om man eksempelvis hos Grimmelshausen⁹¹ og i historikeren Peter Englund's romaner⁹² om svenskere i Trediveårskrigen og senere kan finde aspekter af denne mareridtsagtige beskrivelse, synes Hobbes' individualisme på ingen måde at svare til den mere kollektive oplevelsesverden, som mennesker i husholdsstaten befandt sig i. Noget ganske parallelt ser vi i den danske historiker Lars Christensens omfattende gennemgange af Karl Gustav-krigene 1657–60 og Store Nordiske Krig.⁹³ Mennesket, soldaten, kvinden og barnet levede i roden ("roten"), i den enkelte, men fælles husstand, delt med andre husstande. Hobbes synes snarere at udtrykke livet i eksil, for hans vedkommende i Frankrig i 1640'erne, men ikke engang svenske soldater tilfangetagne i fjerne sibiriske arbejdslejre befandt sig i denne ensomhed. Faren, frygten og risikoen for den bratte afslutning af livet var selvfølgelig langt mere udbredt, end vi kender det i nutidens velfærdssamfund, hvor døden synes udsat til efter alderdommen – hvis vi ser bort fra mange millioner flygtninges, palæstinenseres, russeres eller ukraineres liv. Men som det udtryktes i prædikenerne, var livet og døden i Guds hænder. Evigheden var en fortsættelse af det timelige.

Derfor var straf egentlig unødvendig, hvis man gennem præster og officerer kunne motivere soldaterne på anden vis. I løbet af 1600-tallet og specielt efter den svenske kirkelov af 1686 indgik et stadig større semantisk potentiale til afretningen af soldaternes sjæleliv. Lige som kirken, katekismen, hustavlen, præsten, lærdommen, læreren og skriften var den "sande", "rette", "rene", "uforfalskede", "fromme" tro væsentlige medier i kommunikationen om soldater. Hvilket også allerede var tilfældet for de undersåtter, der indgik i husstanden, torpet og roden samt husholdsstatens hele befolkning. "Den präst som hade de tæteste kontakterna med den indelte knekten var inte militärprästen utan sockenprästen."⁹⁴ Præsterne pålagdes folkbokføring, og parallelt hertil blev Colberts centraladministrative registrering af loyale embedsmænd i den franske embeds-

91. Grimmelshausen, *Simplicius*.

92. Englund, *Poltava*, 1989; Englund, *Ofredsår*, 1997.

93. Lars Christensen, *Svenskekrigene 1657–1660. På kanten af udslettelse*. København: Kristeligt Dagblads Forlag 2019.

94. Ericson, *Svenska knektar*, 1999, passim, 242.

estat afgørende for statens ræson, når den skulle finde ud af, hvem den loyalt kunne trække på, herunder ikke mindst, hvor mange den kunne støtte sig på.⁹⁵

Man kan uden videre gå tilbage til korstogene for at finde omfattende belæg for, at krig og drab legitimeredes i religion, også i kristen religion.⁹⁶ I nyere tid er koblingen fra det korte jordiske liv eller næsten rettere fra den jordiske død til en kamp om en legitimeret plads i det evige Guds-rige ganske påfaldende. I hvert fald i de nordiske stater, hvor man tilmed uden at hænge sig i ekstremer om teokrati kan tale om en "teokratisk enevælde" som Gudmundsson.⁹⁷ I trestandslæren blev monarken i Sverige også en del af den kirkelige stand og dernæst af krigerstanden som politisk stand for først i en tredje rolle at indtage en plads i en økonomisk funktion. Dette kan siges at være anderledes forfattet i det danske monarki, hvor husstandslæren for det første lægger op til standslighed og for det andet gør staten til en økonomisk skattestat, mens kameralstaten i eksempelvis Brandenburg-Preussen i større grad skaber en kobling mellem kameral (budgetmæssige) og militære funktioner.⁹⁸

Trestandslæren lægger op til en funktionel beskrivelse af kirke, politik og erhverv (*oikos*), mens krigens funktion unægtelig lægger stort beslag på den politiske funktion. Ligeledes kan man beskrive de statslige bud- getter som primært orienterede mod krigsudgifter og -indtægter.⁹⁹ Imid- lertid er legitimeringen heraf i høj grad religiøs, hvilket i hvert fald for krigene mellem de danske og svenske monarkier er paradoksalt, da der ikke var tale om konfessionskrige.

95. Jean-Baptiste Colbert, "Mémoire pour messieurs les maîtres des requêtes", i Louis Trenard (red.), *Les mémoires des intendants pour l'instruction du Duc de Bourgogne*. Paris: Bibliothèque nationale, 1664/1975; Gorm Harste, "The Improbable European State", i Robert Egnell & Peter Haldén (red.), *New Agendas in Statebuilding*. London: Routledge, 2013.

96. Jean Flori, *La guerre sainte. La formation de l'idée de croisade dans l'Occident*. Paris: Aubier, 2001.

97. Gudmundsson, *Konfessionell krigsmagt*, 2014, 159.

98. Hans Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660–1815*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1958; Catherine B. A. Behrens, *Society, Government and Enlightenment*. London: Thames and Hudson, 1985.

99. Gabriel Ardant, "Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations", i Tilly (red.), *The Formation of National States*, 1975; Ladewig Petersen, *Magtstater i Norden*, 1984; Richard Bonney (red.), *Economic Systems and State Finance*. Oxford: Clarendon, 1995; Gorm Harste, *Kritik af krigens fornuft*, 2016, 415–483.

Reformation og revolutionering af konstitutionen konge/undersåt

De svenske og danske monarkier kunne begge hævdes at være skabt af dette luthersk-evangeliske konstitutionsforhold mellem undersåt og konge. Mennesker kunne være undersåtter i "Guds tjeneste" og som funktionel ækvivalent herfor i "kongens tjeneste" og derfor i "militærtjenesten". Dette gav en enorm autoritet til kongemagten og kobled *auctoritas* til *potestas*, agt til magt, på en helt ny måde, som kunne konkurrere med pavemagten. Der skabtes således andre konstitutionsforhold end det, der var i koblingen mellem pave og kejser, som den havde været konstitueret siden Gelasius 1. allerede før 500-tallet.¹⁰⁰

Afgørende var selvfølgelig, at dette såkaldte fyrstespejl kunne implementeres, og at autoriseringen kunne håndteres i den konkrete organisation af monarkiets magt. Dette blev netop foregrebet med fortællingen om, at Moselovens første tre bud lod sig omsætte i de mere jordiske næste syv bud som en retsorden. Man må ikke her forstå denne retsorden som en, der fra en fjern fortidig oprindelse lod sig udrulle, men som en, man i en omvendt fortælling fra en nutidig reformation og post-reformatorisk tidsalder kunne trække ind og anvende i autoriseringen af det svenske monarki, og som nok så aktuelt endda også anvendes af Vladimir Putin – eksempelvis i Kreml-talen 9.maj 2022 – i en kristen-ortodoks autorisering af Ukrainekrigen og det liv, soldaterne i den russiske kampagne i Ukraine sætter på spil. Når det i Johannesevangeliet hedder, at "I begyndelsen var ordet", er der således tale om en sen efterrationalisering, hvor man i nutiden, "die Neuzeit" som det hedder på tysk, genfortæller fortiden.¹⁰¹ Både i russisk ortodoksi, i dele af 'the American way of warfare', og i nazisternes doktriner siges det, at i begyndelsen var mordet: Kains mord på Abel, den stærkes mord på den svage.

100. Jeaninne Quillet, *Les Clefs du pouvoir au moyen âge*. Paris: Flammarion, 1972; Walter Ullmann, *Gelasius I. (492–496): Das Papsttum an der Wende der Spätantike zum Mittelalter*. Stuttgart, Hiersemann, 1981.

101. Netop den udlægning ser vi eksempelvis retsteoretisk præcist gennemført af den luthersk orienterede systemteoretiker og rets- og religionssociolog Niklas Luhmann i "In Anfang war kein Unrecht", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989, som kritik af hans katolske modpol Carl Schmitt, der – i *Der Nomos der Erde*. Berlin: Duncker & Humblot 1950, – antager en oprindelig konstitution for retsforhold.

Indelningens konstitution skulle således militært også være gennemførlig. Mulighedsbetingelsen her ligger i den tilsyneladende usandsynlighed for det tidlige sammenfald mellem Reformationen og det, man i den historiske sociologi som nævnt kalder den militære revolution.¹⁰² Begge dele kan siges at have deres oprindelse i det, som Elizabeth Eisenstein kalder *The Printing Revolution*.¹⁰³ For en ordens skyld kan det her være på sin plads at definere, hvad jeg her vil kalde for en 'revolution'.¹⁰⁴ Man kan med en konceptualisering, der vel er formuleret i Niklas Luhmanns systemteori, dog langt bredere tale om 'revolutioner' i sociale systemer, når de i deres kommunikation anvender betegnelser eller koder i kommunikationen og derigennem selv kan kodificere, hvad der kaldes koder: Det forekommer, når skrift kan anvendes til at skrive om, hvad der, fx grammatisk, kaldes skrift; eller når 'ret', som i det, Harold Berman betegner som retsrevolutionen,¹⁰⁵ anvendes til at skabe ret til, at ret har ret; når magt magter at magte magt, fx i definitioner af magt osv.¹⁰⁶ Med andre ord accelererede trykpressen brugen af trykte skrifter på en næsten eksplosiv måde under Reformationen og førte også til optrykningen af teologiske kampskrifter som eksempelvis Martin Luthers.¹⁰⁷ Men den samme acceleration skete også i de militære manualer om brug af skydevåben, som tilmed kunne anvendes til at organisere religionskrigene så eksplosivt, som eksempelvis Erasmus fra Rotterdam¹⁰⁸ advarede imod. Sammenfaldet af disse tre og faktisk endnu flere – retlige, organisatoriske, videnskabelige – revolutioner førte til professionaliseringen af de selv samme funktionssystemer i sidste halvdel af 1500-tallet, hvilket også skabte det, der på engelsk kaldes for *an early modern state*, og som

102. Roberts, *The Military Revolution*, 1995.

103. Elizabeth Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. Jf. Luhmann, *Samfundets samfund*. København: Hans Reitzel, 2016, 248–256.

104. Gorm Harste, "The Big, Large and Huge Case of State-Building: Studying Structural Couplings at the Macro Level", i Alberto Febbrajo, Gorm Harste (red.), *Law and Intersystemic Communication: Understanding 'Structural Coupling'*. London: Ashgate, 2013.

105. Harold Berman, *Law and Revolution Vol. 1–2*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1983; 2004.

106. Gorm Harste, "Autopoietic Power" i *Cybernetics and Human Knowing* 24, nr. 2, 2017, 41–67.

107. El Kenz & Gantet, *Guerres et paix*, 2008.

108. Erasmus fra Rotterdam, *Skøn er krigen*, 1516/1984.

udgør grundelementet i Michael Roberts' beskrivelse af den administrative revolution, som Oxenstierna gennemførte i Sverige.¹⁰⁹ I Danmarks tilfælde undersøgte Troels Dahlerup¹¹⁰ kirkedisciplinen, kirketugten og visitationerne.

Koblingen mellem monarkiets administration og registreringen af undersåtterne var blevet et administrativt hovedtema for de væsentligste europæiske skrifter om det, der omtrent samtidig begyndte at blive kaldt statsræsonen, 'ragio di stato', som Boteros afhandling fra 1588 fremførte, og som slår igennem under Trediveårskrigen i propagandaen om kardinal Armand Richelieus og Axel Oxenstiernas transkonfessionelle samarbejde efter 1629.¹¹¹ Argumentationen er central i Jean Bodins indflydelsesrige hovedværk *Les six livres de la république*. På helt afgørende vis indgår koblingen teologisk, retlig og organisatorisk dogmatik i den danske enevælde med Kongeloven af 1665.¹¹² Her ses den lutherske strukturering af De Ti Bud i to indbyrdes forbundne dele med den autorisering, der gennem Bodins konstituering af monarkiets suverænitet og administration legaliserer det danske monarkis centraladministration.¹¹³

I Bodins værk, der er så berømt for dets påpegning af monarkiets suverænitet, er den centrale pointe og omdrejningsakse, at centraladministrationens greb om undersåtterne legitimeres af, at undersåtterne, 'les sujets', lige som Jesus Kristus må kunne acceptere, at deres timelige jordiske og dødelige betydning underkastes deres evige mening i form af Kristus,¹¹⁴ altså den rolle individet kan have i den kristelige korpsånd,

109. Harste, *Kritik af krigens fornuft*, 2016; Roberts, *Gustavus Adolphus*, 1973, 73–79.

110. Troels Dahlerup, "Den kirkelige disciplin i Danmark 1535–ca 1610", i Brohed, *Reformationens konsolidering*, 1990.

111. Cornette, *Le roi de guerre*, 1993; Armand Richelieu, *Testament Politique*. Paris: Complexe, 1638/1990.

112. Knud Fabricius, *Kongeloven*. København: Hagerups Forlag, 1920. Kersten Krüger, "Absolutismus in Dänemark: Ein Modell für Begriffsbildung und Typologie", i Ernst Hinrichs (red.), *Absolutismus*. Frankfurt: Suhrkamp, 1986. Stolleis, *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*, 1990. Gunnar Lind, "Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660–1720", i Ditlev Tamm (red.), *Dansk Forvaltningshistorie Bind 1*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2000.

113. Gorm Harste, "A Culture of Sovereignty", i Bo Kristian Holm & Nina Javette Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.

114. Rudolf Bultmann, *Jesus Christus und die Mythologie*. Hamburg: Furche Verlag, 1964, 94–95.

som den ytrer sig i monarkiets jordiske repræsentation af evigheden. Fra vugge til krukke skal mennesket følges til dørs og iagttages af monarkiets administrative repræsentant, nemlig kirken. Ligesom monarken i den senmiddelalderlige politiske teologi bestemmes af doktrinen om 'kongens to kroppe', hentet fra det kristologiske skel mellem den evige Kristus og den jordiske timelige og dødelige Jesus¹¹⁵. Det skel går igen eller re-præsenteres af skellet mellem kongens embede og den konkrete dødelige konge, idet også embedsmændene underlægges skellet mellem det evige embede og den timelige, udskiftelige embedsindehaver.¹¹⁶ Dette skel overføres nu til hele befolkningen og i særdeleshed til undersåtterne i form af skattebetalere og soldater, men også og ikke mindst til husstanden og dens reproduktion af forældre og børn. Gustav Adolf-historikeren Sverker Oredsson skriver herom, at "Soldaten kunde bli bättre i sitt värv genom en övertygelse att jordelivet är en kort tid, medan den följande tiden är oändlig. Liv och död står i Guds hand. Till himmelen kommer soldater och andra om tron är den rätta."¹¹⁷

Det er påfaldende, hvordan man kan følge virkningen af Jean Bodins kodificering af monarkiets administrative grundbestemmelser op igennem Europa. Fra at have været et transkonfessionelt kompromis – ja, Hegel ville have talt om en 'Aufhebung' – i de franske konfessionskrige mellem de centralistiske katolske fraktioner og de decentralistisk orienterede reformerte bliver Bodins, af Philipp Melanchthon inspirerede, monarkiske system til bærer af denne nye form for suverænitæt og "raison d'état", som det hed sig i datiden. Andre væsentlige tilføjelser uddyber aspekter af Bodins tilgang, inden den helt entrerer de nordiske monarkier. Frem for alt kan man nævne den i Leiden baserede professor i statsret Justus Lipsius' ligeledes kompromisorienterede forsøg på af fokusere embedsmandens disciplin ud fra, hvad Gerhard Oestreich beskriver som en neostoisk position.¹¹⁸ Og som en reaktion på de to tilgange Johannes Althusius' nok så calvinske pointering af den lokalt-administrative

115. Ernst Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study of Medieval Political Theology*. New Jersey: Princeton University Press, 1957.

116. Harste, "A Culture of Sovereignty", 2018.

117. Oredsson, *Gustaf II Adolf*, 2007, 124–125.

118. Justus Lipsius, *Six Books of Politicks or Civil Doctrine*. London: Richard Field/Amsterdam: Theatrum Orbis, 1594/1970; Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

folkelige suverænitet.¹¹⁹ Alle tre tilgange, Bodins, Lipsius', og Althusius', gør sig ifølge Nils Runebys udlægning¹²⁰ gældende i de danske og svenske fremstillinger af monarkiet som en husholdsstat, der i løbet af det westfalske systems 100-årige implementering fra Den Westfalske Fred i 1648 til Aachen-freden i 1748 ender med folkeretligt at kodificere 'staten' som den alment og universelt gældende territorialt afgrænsede suveræne form.

Slutbetragtninger

Hvor krigens vilkår fra og med Trediveårskrigen og op til Napoleonskrigene havde en noget nær absolut forrang og tog livet af op mod halvdelen af befolkningen i mange landsdele i Norden, blev specielt de svensk-finske og dansk-norske monarkier i det 20. århundrede set som verdens mest vellykkede stater.¹²¹ I 2021, før Ruslands invasion i Ukraine, var de fem nordiske lande rangeret blandt de syv med de "lykkeligste" befolkninger. Kun Nederlandene og Schweiz kunne blande sig.¹²² Som bekendt afhænger den slags analyse i høj grad af de anvendte kriterier. I denne bog har vi særligt hæftet os ved overgangene fra en disciplinerende, straffende og gammeltestamentlig fortolkning af det fjerde bud til forståelsen af det fjerde bud som et nådigt, omsorgsfuldt og næstekærligt bud i den nordiske religiøse forestilling og kommunikationskultur. Men forandringen er, som foreslået af den banebrydende tyske historiker Reinhart Koselleck,¹²³ sandsynligvis mere almen. Nina Witoszek peger komparativt for de nordiske lande endog på "a pastoral enlightenment".¹²⁴

119. Johannes Althusius, *Politik*. Berlin: Duncker & Humblot, 1601/2003; Otto von Guericke, *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*. Aalen: Scientia, 1880/1981.

120. Runeby, *Monarchia Mixta*, 1962.

121. Robert Egnell & Peter Haldén (red.), *New Agendas in Statebuilding*. London: Routledge, 2013.

122. Worldpopulationsreview (2022). Happiest Countries in the World 2022 (worldpopulationreview.com).

123. Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise*. Frankfurt: Suhrkamp, 1959/1973, 6; "Sprachwandel und sozialer Wandel im ausgehenden Ancien régime", i *Begriffsgeschichten*, Frankfurt: Suhrkamp, 2006.

124. Nina Witoszek "Fugitives from Utopia: The Scandinavian Enlightenment Reconsidered", i Sørensen & Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*, 1997, 74, 80.

Kommunikationskulturen og transformationen fra den arkane, hemmeligholdte statsræson til den ræsonnerende offentlighed kendes fra det, Jürgen Habermas¹²⁵ har kaldt den borgerlige offentlighed, der i Skandinavien slår fuldt igennem i 1900-tallet, men i Danmark allerede med N.F.S. Grundtvig samt højskole- og andelsbevægelserne og ligeledes i Sverige.¹²⁶ Forinden kan vi dog skimte en tilgang til det 'levende sprog', som Grundtvig besang, nemlig i selve betydningen af nadverens placering, hvor alle kan deltage såvel som iagttage. Ikke mindst ser vi det levende sprog i den nordiske sangkultur, hvor man kan deltage uden egentlig at forstå den tekst, der forkyndes. Den stiltiende tale muliggør her en universalisering af respekt, af samarbejde, af samvær samt af samtidighed og usamtidighed. Når Henrik Stenius kan sige, "at i begyndelsen var der ikke ordet, men institutionen", forstår han dette med registreringen af befolkningen som i den svenske kirkeordning af 1686, der førte til den første folketælling i verden¹²⁷. Går vi ind før den svenske deltagelse i Trediveårskrigen, ser vi en strikt disciplinerende koordination mellem militær registrering af soldater og sognepræsternes ovenfra påtvungne homogenisering og indrullering af loyalitet hos undersåtterne, som fx også afkrævet af provsten i Leksand, Elaus Terserus, påpeget af historikeren Sverker Arnoldsson "när prästerskapet försvarade krigspolitiken och därmed följande skatter och utskrivningar i Sveriges bygder."¹²⁸ Dette skete i beskrivelser af årets bønnedage med bönedagsplakater, men også i prædikerne med direkte fortællinger om papismens trusler og kejserens krigsmagt, som nærmede sig allerede i 1610'erne.

En mindst lige så væsentlig konsekvens af den lutherske forestilling om trestandslæren er, at den fortalte om synkroniseringen af oikos, polis og clericus, altså af borger- og bondelivet, det politiske liv og det åndeligt-kirkelige liv. I Sverige var borger- og bondestand dog adskilt i ordningen for rigsdagen, uden at den lutherske synkronisering af stænderne opløste

125. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 1962; Gorm Harste, *The Habermas-Luhmann Debate*. New York: Columbia University Press, 2021, 127.

126. Arne Melberg, "Litteratur, samhälle och offentlighet på Almqvists tid", *Häften för kritiska studier* 10, nr. 1, 6–33, 1977.

127. Henrik Stenius, "The Good Life is a Life of Conformity", i Sørensen & Stråth, *The Cultural Construction of Norden*, 1997, 162.

128. Sverker Arnoldsson, "Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget", i Rystad, *Historia kring trettioåriga kriget*, 1963/1994.

princippet om loyalitet og dermed mulighederne for koordination og samarbejde. I alle de tilfælde blev menneskenes liv og aktiviteter helt ned på det lokale niveau en del af staten og samfundet som husstand. Den geopolitiske konflikt mellem de danske og svenske monarkier blev kun løst ved ikke mindst hollandsk mellemkomst; men i den konfessionelle konflikt viste det sig, at Danmark og Sverige havde samme interesser og ikke mindst interesser i at indrullere befolkningen. På det lange sigt viste det sig at skabe sammenlignelige hvis ikke parallelle muligheder for skabelse af moderne demokratiske velfærds- og retsstater.

Litteratur

- Adorno, Theodor & Max Horkheimer. *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt: Fischer 1944/1971.
- Althusius, Johannes. *Politik*. Berlin: Duncker & Humblot, 1601/2003.
- Andersen, Niels Åkerstrøm. *Borgerens kontraktliggørelse*. København: Hans Reitzels forlag, 2003.
- Anderson, Perry. *Lineages of the absolutist state*. London, Verso, 1979.
- Ardant, Gabriel. "Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations", i Tilly, Charles (red.). *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975.
- Arnoldsson, Sverker. "Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget", i Göran Rystad (red.). *Historia kring trettioåriga kriget*. Falun: Wahlström och Widstrand, 1963/1994.
- Behrens, Catherine B.A. *Society, Government and Enlightenment*. London: Thames and Hudson, 1985.
- Bengedans, Johannes. *Krigskunst og kanoner: Kriegskunst und Kanonen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1450/2006.
- Berman, Harold. *Law and Revolution Vol. 1–2*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1983; 2004.
- Biloghi, Dominique. *Logistique et Ancien Régime. De l'étape royale à l'étape languedocienne*, Montpellier: CNRS, 1998.
- Bodin, Jean. *Les six livres de la république*. Aalen: Scientia 1576/1583/1961.

- Bonney, Richard. *L'absolutisme*. Paris: PUF, 1989.
- Bonney, Richard. *The European Dynastic States 1494–1660*, New Jersey: Oxford University Press, 1991.
- Bonney, Richard (red.). *Economic Systems and State Finance*. Oxford: Clarendon, 1995.
- Bourdieu, Pierre. "I statens ånd", i *Af praktiske grunde*. København: Hans Reitzel, 1997.
- Bourdieu, Pierre. "From the King's House to the Reason of State". *Constellations* II, nr. 1, 2004, 6–36.
- Bourdieu, Pierre. *Sur l'État. Cours au Collège de France 1989–2012*. Paris: Seuil, 2012.
- Bordes, Maurice. *L'administration provinciale & municipale en France au XVIIIe siècle*. Paris: SEDES, 1970.
- Brohed, Ingmar (red.). *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1641*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990.
- Bultmann, Rudolf. *Jesus Christus und die Mythologie*. Hamburg: Furche Verlag, 1964.
- Büchert Netterstrøm, Jeppe. "Militær og civil i Danmark i 1400- og 1500-tallet", i Gunner Lind (red.). *Civilians at War from the Fifteenth Century to the Present*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2014.
- Chaunu, Pierre. "L'État", i Ferdinand Braudel & E. Labrousse (red.). *Histoire économique et sociale de la France T. I, 1450–1660*. Paris: PUF, 1977.
- Christensen, Lars. *Svenskekrigene 1657–1660: På kanten af udslettelse*. København: Kristeligt Dagblads Forlag, 2019.
- Christensen, Lars. *Den danske drøm om revanche: Store Nordiske Krig 1700–1721*. København: Kristeligt Dagblads Forlag, 2021.
- Colbert, Jean-Baptiste. "Mémoire pour messieurs les maitres des requêtes", i Louis Trenard (red.). *Les memoires des intendants pour l'instruction du Duc de Bourgogne*. Paris: Bibliothèque nationale, 1664/1975.
- Cornette, Joël. *Le roi de guerre*. Paris: Payot, 1993.
- Dahlerup, Troels. "Den kirkelige disciplin i Danmark 1535–ca 1610", i Ingmar Brohed (red.). *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1641*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990.

- Dahlgren, Stellan. "Karl XI", i Anders Florén, Stellan Dahlgren, Jan Lindegren, *Kungar och krigare*. Stockholm: Atlantis, 1997.
- Davies, Norman. *God's Playground. A History of Poland*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Egnell, Robert & Peter Haldén (red.). *New Agendas in Statebuilding*. London: Routledge, 2013.
- Eisenstein, Elizabeth. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Elias, Norbert. *Die höfische Gesellschaft*. Berlin: Luchterhand, 1933/1981.
- Elias, Norbert. *Über den Prozeß der Zivilisation Band 1–2*, Frankfurt: Suhrkamp, 1939/1976.
- Englund, Peter. *Poltava*. København, Lindhardt og Ringhof, 1988.
- Englund, Peter. *Ofredsår: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*. Stockholm: Atlantis 1997.
- Erasmus fra Rotterdam. *Skøn er krigen kun for den uerfarne*. København: Gyldendal 1516/1984.
- Ericson, Lars. *Svenska knektar: Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred*. Lund: Historiska Media, 1999.
- Ertman, Thomas. *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Esping-Andersen, Gøsta. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 1990.
- Fabricius, Knud. *Kongeloven*. København: Hagerups Forlag, 1920.
- Flori, Jean. *La guerre sainte. La formation de l'idée de croisade dans l'Occident*. Paris: Aubier, 2001.
- Foucault, Michel. *Sikkerhed, territorium, befolkning*. København: Hans Reitzels Forlag, 2008.
- Franz, Günter. "Trettioåriga krigets befolkningshistoriska följder", i Göran Rystad (red.). *Historia kring trettioåriga kriget*. Falun: Wahlström och Widstrand, 1963/1994, 115–145.
- Friedrichs, Johann. "Hofordnung Johann Friedrichs von Pommerns", i Bernd Roeck (red.). *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung Band 4*. Stuttgart: Reclam, 1575/1996.

- Fukuyama, Francis. *Trust*. London: Hamilton, 1995.
- Fukuyama, Francis. *The Origins of Political Order*. London: Profile Books, 2011.
- von Gierke, Otto. *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*. Aalen: Scientia, 1880/1981.
- Glete, Jan. *Navies and Nations, 1500–1860*, Vol. 1–2. Stockholm: Almqvist, 1993.
- Gottlieb, Christian. *De ortodokse*. København: Vandkunsten 2022.
- Grimmelshausen, Hans Jakob. *Simplicius Simplicissimus*. München: Winkler, 1667/1967.
- Grotius, Hugo. *Le droit de la guerre et de la paix*. Paris: PUF, 1625/1999.
- Gudmundsson, David. *Konfessionell krigsmakt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Lund: Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis, 2014.
- Habermas, Jürgen. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Berlin: Luchterhand, 1962.
- Habermas, Jürgen. *Auch eine Geschichte der Philosophie Band 1–2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2019.
- Harste, Gorm. "The Improbable European State", i Robert Egnell & Peter Haldén (red.). *New Agendas in Statebuilding*. London: Routledge, 2013.
- Harste, Gorm. "The Big, Large and Huge Case of State-Building: Studying Structural Couplings at the Macro Level" i Alberto Febbrajo, Gorm Harste (red.). *Law and Intersystemic Communication: Understanding 'Structural Coupling'*. London: Ashgate, 2013.
- Harste, Gorm. *Kritik af krigens fornuft: Et perspektiv på selvreferentielle systemer fra 11.–21. århundrede*. Aarhus: Aarhus Universitets Forlag, 2016.
- Harste, Gorm. "Professionalization of Transformation: From Knights to Officers in the Renaissance", i Peter Haldén & Peter Jackson (red.). *Transforming Warriors. The Ritual Organization of Military Force*. London: Routledge 2016, 66–68.
- Harste, Gorm. "Autopoietic Power", i *Cybernetics and Human Knowing*, vol. 24, nr 2, 2017, 41–67.
- Harste, Gorm, "A Culture of Sovereignty", i Bo Kristian Holm & Nina Javaette Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- Harste, Gorm. *The Habermas–Luhmann Debate*. New York: Columbia University Press, 2021a.

- Harste, Gorm. "Den lutherske arbejdsetik i Danmark", i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021b.
- Hegel, Georg W.F. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Frankfurt: Ullstein 1821/1972.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Harmondsworth: Penguin, 1651/1968.
- Holm, Bo Kristian, "Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser", i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.
- Jouanna, Arlette. *La France du XVIe siècle, 1483–1598*. Paris: PUF, 1996.
- Jouanna, Arlette. *Le pouvoir absolu: Naissance de l'imaginaire politique de la royauté*. Paris: Gallimard, 2013.
- Kant, Immanuel. *Die Metaphysik der Sitten, Werkausgabe Band VIII*. Frankfurt: Suhrkamp 1798/1977.
- Kantorowicz, Ernst. *The King's Two Bodies. A Study of Medieval Political Theology*. New Jersey: Princeton University Press, 1957.
- Kaspersen, Lars Bo, *Danmark i Verden*. København: Hans Reitzels Forlag, 2008.
- Kaspersen, Lars Bo. "Stat og statsformer i Europas historie", i Lars Bo Kaspersen; Flemming Mikkelsen (red.). *Historisk Sociologi*. København: Forlaget Sociologi, 2004.
- Kaufmann, Thomas. *Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Kirchengeschichtliche Studien zur lutherischen Konfessionskultur*. Tübingen: Mohr, 1998.
- Kaufmann, Thomas. *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*. Tübingen: Mohr, 2006.
- Kenz, David El & Gantet, Claire. *Guerres et paix de religion en Europe XVIe–XVIIe siècles*. Paris: Armand Colin, 2008.
- Knudsen, Tim (red.). *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1999.
- Koefoed, Nina Javette & Bo Kristian Holm, "En luthersk autoritet i dansk enevælde", i Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.
- Koselleck, Reinhart. *Kritik und Krise*. Frankfurt: Suhrkamp, 1959/1973.

- Koselleck, Reinhart. "Sprachwandel und sozialer Wandel im ausgehenden Ancien régime", i *Begriffsgeschichten*. Frankfurt: Suhrkamp, 2006.
- Kroener, Bernhard. *Les Routes et les Étapes. Die Versorgung des französischen Armeen (1635–1661)*. Münster: Aschendorff 1980.
- Krüger, Kersten. "Absolutismus in Dänemark: Ein Modell für Begriffsbildung und Typologie", i Ernst Hinrichs (red.). *Absolutismus*. Frankfurt: Suhrkamp, 1986.
- Ladewig Petersen, Erling (red.). *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1984.
- Ladewig Petersen, Erling. *Fra domænestat til skattestat*. Odense: Institut for Historie, 1974.
- Lind, Gunnar. "Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660–1720", i Ditlev Tamm (red.). *Dansk Forvaltningshistorie Bind 1*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2000.
- Lindegren, Jan. *Utskrivning och utsugning: Produktion och reproduction i Bygdeå 1620–1640*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1980.
- Lindström, Dag. "Civiliseringsprocessen – en konstruktion?" *Historisk tidskrift* 124, nr. 2, 2004, 261–272.
- Lipsius, Justus. *Six Books of Politicks or Civil Doctrine*. London: Richard Field/Amsterdam: Theatrum Orbis, 1594/1970.
- Lohse, Bernhard. "Das Konkordienwerk von 1580", i Verein für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte (red.). *Die Landessuperintendentur Lauenburg als nordelbischer Kirchenkreis*. Neumünster: Wachholtz, 1986.
- Lucinge, René de. *De la naissance, durée et chute des estats*. Genève: Droz, 1588/1984.
- Luhmann, Niklas. "Die Ausdifferenzierung der Religion", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp 1989, 151–249.
- Luhmann, Niklas. "Staat und Staatsräson im Übergang von traditionaler Herrschaft zu moderner Politik", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989, 65–148.
- Luhmann, Niklas. "Individuum, Individualität, Individualismus", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989.
- Luhmann, Niklas. "In Anfang war kein Unrecht", i *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989, 7–64.

- Luhmann, Niklas. "Öffentliche Meinung", i *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp, 2000.
- Luhmann, Niklas. *Die Religion der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp, 2000.
- Luhmann, Niklas. *Samfundets samfund*. København: Hans Reitzel, 2016.
- Luther, Martin. *Der Kleine Katechismus; Der Grosse Katechismus*, Weimarer Ausgabe 30/1 (1529/1910).
- Luther, Martin. *Von weltlicher Obrigkeit*, i *Luthers Werke*, band 2. Berlin: De Gruyter (1523) 1950.
- Lynn, John. *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Machiavel, Nicolò. *L'art de la guerre*. Paris: Flammarion, 1521/1991.
- Maus, Ingeborg. *Zur Aufklärung der Demokratietheorie*. Frankfurt: Suhrkamp, 1992.
- Meinecke, Friedrich. *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. München: Oldenbourg Verlag, 1924/1963.
- Melberg, Arne. "Litteratur, samhälle och offentlighet på Almqvists tid". *Häften för kritiska studier*, 1977.
- Mikkelsen, Flemming (red.). *Historisk Sociologi*. København: Forlaget Sociologi, 2004.
- Mukerji, Chandra. *Territorial Ambitions and the Gardens of Versailles*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Nilsson, Sven. "Politisk mobilisering i den svenska militärstaten". *Scandia* 60, nr. 2, 1994 / 2008, 115–154.
- de la Noue, François. *Discours politiques et militaires*. Genève: Droz 1587/1967.
- Oestreich, Gerhard. *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Oredsson, Sverker. *Gustav II Adolf*. Stockholm: Atlantis, 2007.
- Ouellet, Eric (red.). *New Directions in Military Sociology*. London: de Sitter, 2005.
- Oxenstierna, Axel. *Regeringsformen 1634*. Wikisource, 21 april, 2019.
- Parker, Geoffrey. *The Military Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

- Phillips, Andrew. *War, Religion and Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Pope Gelasius (494). "Letter of Pope Gelasius I to Emperor Anastasius I, year 494", i Enrique Gallego Blanco, *Relations between the Church and the State in the Middle Ages*. Madrid: Editions of the Western Magazine, Politics and Sociology Library, 1973.
- Porter, Bruce. *War and the Rise of the State*. New York: The Free Press, 1994.
- Quillet, Jeaninne. *Les Clefs du pouvoir au moyen âge*. Paris: Flammarion, 1972.
- Riley, Patrick. *Will and Political Legitimacy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982.
- Roberts, Michael. *Gustavus Adolphus*. London: Longman, 1973.
- Roberts, Michael. "The Military Revolution, 1560–1660", i Clifford Rogers (red.). *The Military Revolution Debate*. Boulder: Westview Press, 1995.
- Rogers, Clifford (red.). *The Military Revolution Debate*. Boulder: Westview Press, 1995.
- Rosanvallon, Pierre. *Le sacre du citoyen*. Paris: Gallimard, 1992.
- Rosenberg, Hans. *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience 1660–1815*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Du contrat social*, i *Oevres completes T.2*. Paris: Seuil, 1762/1971.
- Runeby, Nils. "Barberei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft in Schweden im 17. Jahrhundert", i Göran Rystad (red.). *Europe and Scandinavia*. Lund: Lund Studies in International History nr. 18, 1983.
- Runeby, Nils. *Monarchia Mixta: Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. Stockholm: Svenska Bokförlaget, 1962.
- Schmitt, Carl. *Der Nomos der Erde*. Berlin: Duncker & Humblot, 1950.
- Sfez, Gérard. *Les doctrines de la raison d'État*. Paris: Armand Colin, 2000.
- Smith, Anthony. *Theories of Nationalism*. New York: Harper and Row, 1971.
- Stenius, Henrik. "The Good Life is a Life of Conformity", i Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.). *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.
- Stolleis, Michael. *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*. Frankfurt: Suhrkamp, 1990.

- Stybe, Svend Erik. *Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde*. København: Berlingske Leksikon, 1975.
- Sørensen, Øystein & Bo Stråth (red.). *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.
- Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2007.
- Thuau, Etienne. *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*. Paris: Albin Michel, 1966/2000.
- Tilly, Charles (red.). *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975.
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and the European States*. Oxford: Blackwell, 1992.
- Ullmann, Walter. *Gelasius I. (492–496): Das Papsttum an der Wende der Spätantike zum Mittelalter*. Stuttgart, Hiersemann, 1981.
- Uppsala Mötes Beslut (1593) https://sv.wikisource.org/wiki/Uppsala_mötes_beslut_1593.
- Warden Lee, R. "Grotius: The Last Phase, 1635–45". *Transactions of the Grotius Society*. Cambridge: Cambridge University Press, Problems of Public and Private International Law, Transactions for the Year 1945, vol. 31, 193–215.
- Weber, Max. "Den socialvidenskabelige og socialpolitiske erkendelses 'objektivitet'", i *Udvalgte Tekster Bind 1*, København: Hans Reitzels Forlag 1904/2003.
- Westrup, Morten & Frank Jørgensen. *Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848*. København: Dansk Historisk Fællesforening, 1982.
- Wetterberg, Gunnar. *Axel Oxenstierna: Makten och klokskapen*. Stockholm: Atlantis, 2013.
- Witoszek, Nina. "Fugitives from Utopia: The Scandinavian Enlightenment Reconsidered", i Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.). *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.
- Worldpopulationsreview (2022). *Happiest Countries in the World 2022* (worldpopulationreview.com).